

1
E.R.A. T-76.1.963

P-1085

EESTI NSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITEE
TEADUSLIK RESTAUREERIMISE TÖOKODA

OBJEKT: Kingissepa ajalooline linnakeskus

ŠIFR. NR.:

TELLIJA: ENSV NN Riiklik Ehituskomitee

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Kingissepa ajalooline linnakeskus.

Kingissepa linnaehitusajalooline ja arhitektuuri-
ajalooline ülevaade muinsuskaitse aspektist.

Direktor:

Peainsener:

Projekt-sektori
juhataja:

Peaspetsialist

ajalo-alaal:

Peaspetsialist
arhitektuuri alal:

Objekti autor:

S. Sirel

/H. Sirel./

[Signature]

/K. Sedman./

S. Sirel

/H. Sirel./

TALLINN 1969.

Sisukord

- I Sissejuhatus
- II Kingissepa linna ajalooline kujunemine
  - 1) Kuressaare linnus
  - 2) Kuressaare linna teke ja linnaplaani kujunemine
  - 3) Linna ajalooline areng
- III 1) Linna omapära kindlaksmääramine
  - 2) Linna struktuuri iseloomustavad jooned
  - 3) Hoonestuse linnaehituslik ja arhitektuuriajalooline hinnang muinsuskaitse aspektist. Muinsusväärtuste säilivuse määr.
- IV Linna siluett
- V Erialsged muinsuskaitsealased ettepanekud generaalplaani koostamiseks
  - 1) Kaitsetsooni loomine
  - 2) Ehitismälestiste kindlaksmääramine
  - 3) Ehitismälestiste rekonstrueerimise probleemid
- VI Kokkuvõte
- VII Illustratsioonide nimekiri
  - 1) Linnaplaanid
  - 2) Fotod
  - 3) Kartogramm
- VIII Kasutatud kirjandus ja arhiivimaterjalid

S i s s e j u h a t u s

Ajaloolised linnakeskused, mis on ehitatud sajandite jooksul mitmesuguste traditsioonide ja tööspidamiste järgi, omandavad tänapäeval järjest suurema arhitektuuri- ja kultuuriloolise väärtuse.

Teise maailmasõja ajal hävis Eestis palju arhitektuuriväärtusi Narvas, Tartus, Pärnus jm. Seda, mis säilis, tuleb seda enam hinnata. Väärtuste õige hinnangu annab teaduslikele alustele rajatud uurimistöö.

Käesoleva töö eesmärk on anda esialgsed ettepanekud ja lähteandmed Kingissepa ajalooliselt väljakujunenud linnakeskuse uue planeerimise kava koostamiseks. Sellega seoses antakse ülevaade Kingissepa linna ehitusajaloolisest ja arhitektuuri-ajaloolisest kujunemisest, määratakse kindlaks linna omapära ja selle säilivuse määr, fikseeritakse ehitusmälestised ja püstitatakse muud linna rekonstrueerimise probleemeid. Käesolev ülevaade on töö esimene etapp. Töö teine etapp on uurimistööde süvendamine ja linna hoonestuse inventariseerimine. Selle tulemusena töötatakse välja linna konkreetsed rekonstrueerimise ettepanekud ja hoonestuse uued funktsioonid.

K u r e s s a a r e   l i n n u s

Kingissepa linn, endise nimega Kuressaare (saksa keeles Arensburg) asub tasasel rannikumadalikul, sügavale ulatuva mere-lahe sopis. Kuna Saaremaa läbikäimine kogu muu maailmaga toimus mereteel, siis oli juba muinasajal eriline tähtsus sadamakohtadel. Igal kihelkonnal oli oma sadamakoht. Asudes suurte kaubateede ääres, õppisid saare elanikud juba varakult merd sõitma ja teda valitsema. Ajalooallikad jutustavad saarlastest-meresõitjatest, kes võtsid aktiivselt osa Läänemeremaade ja Ida-Euroopa vahelisest kaubandusest ja sellest suurt majanduslikku tulu said. Tihedast kaubanduslikust läbikäimisest naaberrahvastega nii läänes kui idas annavad tunnistust rohked arheoloogilised leiud Saaremaalt. Esimesed kindlustatud asulakohad Saaremaal tekkisid VIII-VII saj. e.m.a. Ridala ja Asva on O.Saadre andmetel üheaegsed Iru linnusega Tallinna lähistel.

Saaremaa ajaloo sündmusterohke aeg oli XI-XIII sajand. Arenenud põllumajandus ja kaubandus tõi kaasa majandusliku jõukuse. Keskne asend Läänemeres võimaldas saarlastel kujuneda kaaluvaks jõuks Läänemere idaosas. Rohked maalinnad (linnused) on selle ajastu silmapaistvateks ehitismälestisteks. Erilise kuulsuse annab Saaremaale aga saarlaste muistne vabadusvõitlus. Ehkki sakslaste vallutusretked algasid juba XIII sajandil, alistati saarlased lõplikult alles peale 1343. aasta ülestõusu mahasurumist. Vallutajad rajasid Kuressaare piiskopilinnuse, mis sai Lääne-Saare piiskopi halduslikuks ja sõjaliseks keskuseks. Siit keskusest likvideeriti igasugune rahvuslik vastupanu.

nide vööndiga ehitusmälestisena riikliku kaitse all (nr.187). Siin paikneb Kingissepa rajoonide vaheline koduloomuseum.

1786.aastal ehitati linnuse õuele garnisonimajad. Garnisonimajad on paigutatud ringikujuliselt linnuse ette. Hooned on ühekorruselised, kõrgete kivist kelpkatustega ning ühendatud omavahel kaarväravate ja paekivist aiaga. Hoonetekompleksi juurde kuulub koonusekujulise katusega linnuse kaev. Hooned on säilinud ja täidavad administratiivhoonetena oma funktsiooni tänapäevani. (F. 2,3,6,7. Linnuse plaanid nr.2,3,4,5)

Kuna Vabariiklikul Restaureerimisvalitsusel on ülesanne lähematel aastatel koostada Kuressaare lossi ja bastionide vööndi täielik restaureerimisprojekt, ~~lossi~~^{alus} lossi sügavam arhitektuuriajalooline analüüs seisab alles ees.

Käesoleva töö ülesandeks on linna tekke ja arengujoonte väljaselgitamine, linna omapära kindlaksmääramine ja esialgsete muinsuskaitsealaste ettepanekute esitamine linna generaalplaani koostamiseks.

Kuressaare linna teke ja
linnaplaani kujunemine.

Kuressaare linna kujunemine algas XIV sajandil koos siinse piiskopilinnuse ehitamisega. Linna teke ja arengu kohta on avaldatud mitmesuguseid arvamusi.

M.Körberi arvates tekkis "...Piiskopilinnuse kaitse all samanimeline linn, kus algselt ainult piiskopi käsitöölised asusid. Linna asustus algas nüüdse pargi kohast." M.Körber jätkab: "Piiskoplikul perioodil tekkis lossi lähedal 1345.aastal alev, mis sealt edasi kirde suunas laienes."²⁾ Seega tekkis linn M. Körberi arvates vahetult linnuse juurde praeguse pargi alale, kuhu ehitati Laurentsiuse kirik ja rajati kalmistu (praegune hauakivi linnapargis).

V. Miller'i arvates tekkis linn kuskil praeguse Tallinna tänava linnusepoelses otsas, kust areng kulges põhja ja lääne suunas. Esimeseks turuplatsiks oli Sõrve turg. V. Miller kirjutab: "...Esimene linna kirik koos kalmistuga asus Moskva tänava kohal, sadam linnusest loodes praeguste V. Kingissepa, Komomoli ja Suur Sadama tänava kohal. Kõik tähtsamad teed jooksid kokku nn. Sõrve turule. Praegune Moskva tänav tuli kiriku juurest ja jätkus Lääne-Saaremaaga ühendava maanteena, praegune Lasteaia tänav viis Ida-Saaremaale suunduvale maanteele, Väike-Sadama tänav tuli sadamast, Suur-Põllu tänav ühendas väljakut Põllu ja Tori külaga. Linn kasvas peamiselt piki Lääne-Saaremaale viivat teed, mööda Pikka ja Moskva tänavat, sest algselt kuulus linna valdajatele ainult läänepoolne osa Saaremaast, mis moodustas linna tagamaa."³⁾

2) M.Körber, Oesel einst und jetzt I - Arensburg, Arensburg, 1887, lk. 19

3) V. Miller, Kingissepa linn, Saaremaa juht, Tallinn, 1963, lk. 43.

Saaremaa koguteose ja Eesti arhitektuuri ajaloo järgi kujunes linn linnuse juurde viivate maanteede ristumiskohale tekkinud turuplatsi ümber⁴⁾. Seega on linna tekkimine seotud vahetult linnuse tekkimisega. Ka Saaremaa maanteede kaarti jälgides näeme, et vanad maanteed, mis kulgesid idast Maasilinna, Põide, Kahutsi, Valjala ja läänest Pidula, Kihelkonna, Kärla ja Kaarma kaudu, liikusid esialgu Kuressaarest mööda.⁵⁾ Alles XIV sajandil, seoses linnuse ja asula tekkega Kuressaarde, loodi ühendustee viinse linnuse ja teiste asustatud punktide vahel. Kuressaare linnuse ja asula suhteliselt hiline teke on kahtlemata seotud sopilise rannajoone pideva liikumise ja muutumisega. Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi vanem teaduslik töötaja H.Kessel'i andmetel kerkib Saaremaal manner aastas kuni 2 mm, millega seoses rannajoon liigub lõunasse. Veel IX-X sajandil ulatus meri kaugele maa sisse, moodustades sügava abaja ja loodusliku veepiiri linnuse põhjaosas. Isegi 1782. ja 1786. aasta linnaplaanidel on Väike-Sadama ja Moskva tänavate vahel, samuti linnuse ümbruses, praeguse pargi maa-alal, veel näha tiigid.

XIV sajandil ulatus meri Moskva tänavani ja linnuse muld-kindlustusteni. Tori ja osalt ka Põllu küla olid vee all. XVII sajandil oli sadam praeguse Komsomoli tänava kohal, XVIII-XIX sajanditel aga juba Toris.

---

4) Saaremaa koguteos, Tartu, 1934, lk.796, Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn, 1965, lk.221.

5) Saaremaa vanade maanteede kaart, Saaremaa turismijuht, Tallinn, 1963, lk.132.

Seega ei saanud esimene asula tekkida praeguse pergi maa-
alale. Küll aga võis kuskil siin asuda esimene sadamakoht.
See võis olla Väike-Sadama ja Väike-Põllu tänavate ristumis-
kohal, mis pikkaööda koos mere taganemisega liikus lõunasse.

Linnusel oli oma sadam. XVII sajandil (1676-1697) E.Dahl-
bergi plaanide järgi asus see kiivitaja raveliini kohal. Sa-
damasild paiknes edela-kirde suunas.⁶⁾ 1710.aasta plaani järgi
asus sadam samas kohas.⁷⁾

1786.aasta plaani järgi oli sadamakoht nihkunud tugevasti
mere poole. Kiivitaja raveliini kohal on märgitud Sadamavärv⁸⁾
Kalurite sadam on Tori küla vastas asuva saare idakaldal.

1803.aasta linnaplaanil linnuse sadamat enam ei eksis-
teeri.⁹⁾

1856.aasta kaardil on tähistatud kaks linna sadama kohta,
vana ja uus.¹⁰⁾

1760.aastast alates ei pääsenud laevad enam sadamasse ja

---

6) E.Dahlberg, Handristande kartverk nr.13, 1676-1697, lk.
335-354. f. Kaluride andmetel.

7) Amrae e ma kadeu fopnu fmuuagui rapaf
1704-1721/2
ku. 21/1

8) Kuressaare linna plaan aastast 1786, Kingissepa Koduloomu-
seumi kogudest

9) Kuressaare linna plaan aastast 1803, RAKA, F.308, nim.5,
s.ü. A-5 (plaan selle m-ge on ar-st 1794 ja reh-s vastu lüüend)

10) Kuressaare linna plaan aastast 1856, RAKA, F.308, nim.6,
s.ü.32 A/2.

pidid mere pideva taganemise tõttu jääma reidile. Sadamad jäid kasutamiskõlbmatuks.

Kuna linna esimesteks asukateks olid käsitöölised ja väikekaupmehed, kelledele võimaldas tööd ja teenistust linnuse rohkearvuline meeskond, piiskop ja vaimulikkond, samuti kauplemine ümbruskonna talurahvaga, siis ei saanud esialgne linnatuumik tekkida mitte eriti kaugelt linnusest ja sadamast. Ajalooliste linnakeskuste teket jälgides, võib analoogiate põhjal öelda, et just kaubitsemiskohas, vanade maanteedel sõlmpunktides, mis ühendasid linna tema tagamaadega, tekkisid esialgsed linnatuumikud (Tallinn jt. Läänemere- ja Põikmaade linnad). Seega võis esimene linnatuumik tekkida Moskva, Pika ja Lasteaia tänavate vahelisele alale ja esimene turuplats Pika ja Lasteaia tänavate ristumiskohale. Siia koondusid kõik tähtsamad teed. Läänest tuli Pikk tänav, mis ühendas keskust sadama ja linnusega, idast Lasteaia ja Kubermangu tänav, mis viis linna idapoolsetele tagamaadele. Ühendus lossiga toimus Lossi tänava kaudu. Sama arvamust linna tekke kohta avaldab oma töös ka arhitekt K. Aluve.

Olles surutud mere, Põduste jõe, Kaarma-Suuremõisa ja Kirikumõisa maade vahele, oli linna territooriumi kasv esialgu praktiliselt võimalik ainult läände suunduvate maanteedel äärde (Moskva ja Pikk tänav). Seda soodustas ka asjaolu, et Saaremaa läänepoolsed maa-alad kuulusid piiskopile. Alles Taani valitsuse ajal (1559-1645), täpsemalt aastal 1570, kui Saaremaa läks Taani riigi valdusesse ja Kuressaare muutus Saaremaa administratiivseks ja kaubanduslikuks keskuseks, hakkas linn arenema ka ida suunas. Sellega seoses tekkis XVII sajandi I poolel, uus linnatuumik, praegune linnakeskus. Tallinna (endine Kubermangu ja Lossi) tänav kujunes nüüd linna pealiiklusteeks, linna peatäna-

vaks, mis koos praeguse l.mai ja Gorki tänavaga, suundusid linna peaväljakule. Uus linna administratiiv- ja kaubandustsenter kujunes uue peaväljaku äärde. Ühendus sadamaga jäi endiselt Lasteaia, Pika ja Moskva tänava kaudu. Ühendus läänepoolsete linna tagamaadega toimus l.mai, Pika ja Gorki tänavate kaudu. Ühendus lossiga Lossi tänava kaudu. Linna tänavate võrk, mis ühendas linnatuumikute ümber tekkinud linna esimesi kasvuringe, tekkis stiihhiliselt, ilma kindla linnaehitusliku skeemita, tänavhargnemiste teel. Algselt oli kaks liiklusteed, Pikk tänav ja Tallinna tänav. Pikk tänav viis läände, Tallinna tänav itta. Tänavhargnemiste teel moodustati Moskva tänav, l.mai, Gorki jt. tänavad. Tänavate vahele tekkisid uued kvartalid. Tänavate hargnemiskohtades tekkisid tänavkolmnurgad. Näiteks Moskva ja Väikesadama tänava kolmnurk, Pika ja Lasteaia tänavkolmnurk, jne. Neid tänavkolmnurki kasutati turuväljakutena. Kuressaares oli läbi sajandite kolm turgu: peaturg keskväljakul, heinaturg Moskva, Suure-Põllu ja Lasteaia tänavkolmnurgal (nn. Sörve turg) ja puaturg Pika ja l.mai tänavate kolmnurgal.

Rootsi valitsuse ajal (1645-1710), aastal 1652, koostati linna uus planeerimiskava. Selles kavandis oli ette nähtud Kuressaare ümberplaneerimine täisnurkselt lõikuvate tänavate võrguga. linnaks, mida pidi piirama poolringikujuline kindlustusvöönd koos bastionidega. Uus linnaosa, mis erinevalt vanalinnast planeeriti reegliparasena, oli põhiplaanilt hulknurga kujuline ja liitus vanalinna põhjapoolse küljega. Uus linnaosa pidi saama esinduslik, sinna lubati ehitada ainult kivihooneid. Linnaplaani ja kindlustuste kavad koostas tuntud fortifikatsioonispetsialist Erik Dahlberg.

S.Karlingi väite kohaselt seda kavatsust ei teostatud¹¹⁾. XVIII sajandi linnaplaani analüüs aga näitab, et rootslaste poolt kavandatud uue linnaplaneering siiski mingil määral teostust leidis. See avaldub Oktoobri ja 21.juuni tänavate linnaehituslikus situatsioonis. Sellele vastavat analoogiat võib leida Narva linna XVII sajandi planeeringus.

1786.aasta linnaplaanile on kantud ka kaks bastioni, millede olemasolu kindlaksmääramine vajab täpsemaid kohapealseid vaatlusi ja arheoloogilisi kaevamisi. Esialgusel vaatlusel on bastionide asukoht loetav.

XVIII sajandi linnaplaanil (a.1786) on osaliselt loetav linna piirav palissaadtõke. Palissaadtõke on märgitud plaanil kahel pool linna sissesõiduteed, nii idas kui läänes, juhtides liikluse linnavärvate juurde. Idapoolselt Valjala teelt pääses linna läbi ^RBigisch Thor'i ("Bigisch" värav), ^{Rita}läänepoolselt Kaarma teelt pääses linna läbi Kaarma ja Sõrve värava. Palissaadtõke piiras linna ka mere poolt. Kõik laevad pidid enne sadamasse jõudmist läbima sadama värava, kus oli laevadele vastav kontroll. Ürikuliste andmete põhjal on palissaadtõke piiranud tervet linna. Kasutada olnud linnaplaanidel ei ole palissaad terves ulatuses enam loetav. Mõningal määral on seda näha kagus ja loodes.

Linna plaanilise ja arhitektuurilise kujunemise juures etendas palissaadtõke küllalt suurt osa. Ta piiras otsustavalt linnaehituslikku arengut. Palkteraga piiratud linna territooriumil võisid elada ainult linnakodanikud. Saunikud, s.t. eest-

---

11) Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn, 1965, lk.221.

lased pidid ehitama oma elamud väljaspoole pihtaeda. Seega koosnes linn kahest osast. Taraga piiratud linnast, kus elasid saksa käsitöölised, kaupmehed ja aadlikud, ning saunikute linnaosast tara taga, kus elasid eestlased. Saunikute linnaosadest kujunesid XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul Tori, Põllu, jt. eeslinnad.

XVII sajandil oli linn ja linnus muutunud üheks linnaehituslikuks tervikuks. Oli tekkinud linna tänavate võrk ja formeerunud kogu linna struktuur, mis on püsinud tänaseni.

Seega kujundasid linna territooriumi ja linna plaani kohalikud looduslikud tingimused, maastik, vanad liiklusteed, üksikud arengulised sõlmpunktid, (linna esialgsed tuumikud), tänavate võrk, linna piiranud palissaadtõke, ajastu majanduslik-poliitiline olukord ja elanikkonna rahvuslik ning sotsiaalne differentseerumine.

XIX sajandil jääb linnaplaan muutumatuks. Sajandi algul likvideeriti pihtaed. Tori ja Põllu eeslinnad, kus elasid kalurid, lootsid ja aiapidajad, liitusid linnaga. Linna ilme muutus sajandi keskel seoses linna kujunemisega ülevenemaalise tähtsusega kuurordiks. Tekkisid uued linnaosad ja uued tänavad. Vana mahajäetud kalmistu asemele rajati 1861. aastal linnapark. Tekkisid Kingissepa ja Dejevi tänavad, mis hoonestati.

1894. aastal rajati uus sadam Roomassaarde, mille suunas hakkas kujunema Uue-Roomassaare nimeline suvituslinnaosa.

XIX sajandi lõpus võttis linn endale mõningad tööstuslikud jooned. Suure-Sadama ja Komsomoli tänavate äärde asutati nahavabrik, mille juurde kujunes tööliste elamurajoon. Vabrik hävis I maailmasõja ajal. Vabriku rusudega täideti endine abajas, kuhu nüüd on ehitatud majad. Abaja tänav kulgeb põiki üle endise

lahe. Peale hävinud nahavabriku polnud linnas tööstusettevõtteid.

XIX sajandi lõpul arenes linn suvitus- ja kuurordilinnana. Rajati parke[?] ja puisteid. Linn kasvas kahes suunas: kagus arenes kindla planeeringuga suvituslinnaosa, praegused Kitzbergi, Nõukogude, Koidu, Kevade, Suve, Kungla jt. tänavad. Idas, endise Kaarma-Suuremõisa põldudele kasvas alevi tüüpi elamurajoon, praegused Lenini, Marksi, Kaevu jt. tänavad.

Kodanlikul ajal suurenesid samad elamurajoonid edasi. Ehitati välja Orissaare maantee ja Vallimäe tänava vaheline maaala.

Nõukogude võimu ajal hakkas linn kasvama põhja-kirde ja põhja-ida suunas, Orissaare ja Pihtla teede äärde. Uusehituste rajoon haarab ka linna lääneosa.

Uued, hiljem juurde tekkinud linnaosad on selgelt eraldatavad vanast linnaplaanist, mis kujunes välja XVII-XVIII sajandil ja on hästi loetav veel praegugi kasutuselolevas tänavate võrgus.

Kuressaare linna
ajalooline areng.

Kuressaare linnaline areng algas Vene-Liivi sõja ajal (1558-1583). Mandri sadamate kaubandus oli sõja tõttu häiritud. Jõukad kaupmehed põgenesid Kuressaarde. Linn kasvas ja arenes. Siia püstitasid oma elamuid ka Saaremaa aadlikud.

1563.aastal anti Kuressaarele linna õigused. Linna juhtimine läks rae kätte. Linn vabastati lossi alluvusest. Linnakodanike soovidele vastu tulles kuulutati Kuressaare ain-saks kaubanduslikuks meresadamaks Saaremaal. Linn sai vapi ja pitsati. Vapil on sinisel kilbil hõbedane kahe torniga linnus, mille avatud värava sinisel foonil asetseb hõbedane kotkas. Kilbi kohal on lahtine kiiver hõbedase tiivaga. Vapipildil oli tekst "Sigillum civitatis Arensburgensis 1563" (foto 1).

Kogu Taani valitsuse ajal (1559-1645) oli Kuressaare tähtsaks vilja väljaveo sadamaks. Väliskaubandus monopoli-seerus ük-

sikute jõukate kaupmeeste kätte (Kohl jt.), kelledest hiljem said Saaremaa suurmaaomanikud. Ka linna käsitöölised ja väikekaupmehed ei elanud halvasti. Linnal oli hea sadam, küllalt suur poliitilise tagamaaga majanduslik kandepind ja mõõdukad tollid. Taani aja lõpul oli linnas 83 kodanikuperekonda. Peale selle elas linnas veel palju kodanikuõiguseta inimesi, peamiselt eestlased, kes töötasid kalurite ja lihttöölisena (neid kutsuti "saunikud"). Linn ise oli korrastamata. Tänavatel puudus sillutis. Linn elas naturaalmajanduse tasemel. Enamikel linnakodanikel oli kariloomadega majapidamine.

Rootsi valitsuse ajal (1645-1710) linna jõukus kasvas. Linnale läänistati juurde uusi maid. Seati sisse sadamamaks, millest pool läks linnale. Algas esimeste kivihoonete ehitamine ja tänavate sillutamine. Sellest perioodist on säilinud vana rannaait Tori sadamalahe ääres praeguses Komsomoli tänavas, endine pastoraadihoone l.mai tänaval. Kõige silmapaistvamaks ehitusmälestiseks on sellest perioodist linnust ümbritsev muldkindlustuste ja bastionide võõnd vallikraaviga. Arenes merekaubandus. Kuressaare sadama kaudu eksporditi vilja, loomi, lina, õlut, linaseemet, lupja ja nahku. Imporditi veini, heeringaid, soola, jne. 1646.aastal saabus ja väljus Kuressaare sadamast 36 suurt laeva ning 70 kaljast (paati), 1649.aastal 98 laeva, 1691.aastal 65 laeva ja 54 paati. Linnal oli oma kaubalaevastik, mis koosnes kolmest suurest laevast "Graf Magnus Gabriel de la Gardie", "Margareta" ja "Kohl"¹²⁾.

Suuremaid uuendusi linnas viis läbi krahv Magnus Gabriel de la Gardie. Ta asutas linna tellisepõletamise- ja lubjaahju, ehi-

---

12) Koguteos Saaremaa, Tartu, 1934, lk.819.

tas Põduste jõeale vesiveski ja üle jõe avas uue silla, nn. Suursild (F.82), avas rae veinikeldri, millele kuulus veinimüügi ainuõigus linnas, ehitas uue kaalukoja ja uue raekoja. Nende uute silmapaistvalt ilusa arhitektuuriga kivihoonete püstitamine turuplatsi äärde, muutis selle tõeliseks linna tsentrumiks, linna peaväljakuks. Väljak kaeti mustrikujulise munakivisillutisega. Seal peeti turgu ja aastalaata, millede kuulsus ulatus kaugemale Saaremaast.

Rootsi ajal tekkis linna elanikkonna kutseline differentseerumine. Tekkisid tsunftid. Kaupmehed moodustasid suure gildi ja olid linna elu juhtivaks jõuks. Raad valiti ainult suure gildi liikmete hulgast. Käsitöölised olid koondunud väikesesse gildi. Peale käsitööliste oli linnas veel lihttöölised ~~sead~~ ~~sead~~ (lihunikud, kalurid, sadamatöölised, jne.). Need olid eestlased, kes jagati 3 roodu. Raad pidi hoolitsema selle eest, et neil oleks linnas tööd. Kui tööd ei jätkunud, saadeti saunikud tagasi maale. Kõigil olid oma konkreetsed ülesanded. Näiteks kalurite mureks oli, et linna turul oleks iga päev värske kala.

1690. aasta viljalkaldus ja nälg halvasid mõningal määral linna majanduselu. Kehtestati vilja väljaveo keeld Euroopa maadesse (Hollandisse ja Saksamaale). Vilja saadeti ainult Rootsi linnadesse, kellel Kuressaarega polnud erilisi kaubanduslikke sidemeid. Seati sisse õlle ja viina maks.

Uusi raskusi tõi linnale Põhjasõda. Kauplemine lakkas. Linnakodanikud saadeti linnuse kindlustustöödele. 1710. aastal linnus alistus Vene vägedele.

Põhjasõja käigus Kuressaare linn hävis. Säilisid ainult üksikud kivimajad. XVIII sajandi revisjonikomisjoni aruanne näitab, et linn toibus sõjahaavadest aeglaselt. Veel sajandi teisel poolel, 1776. aastal oli palju krunte tühjad ja varemeis. Linnas

oli 115 maja, neist 53 kivihoonet.¹³⁾

XVIII sajandi IV veerandil algas Eesti linnade hoogne arenemine. Pärast uue linnaseaduse kehtestamist 1783.aastal nimetati Kuressaare kreisilinnaks. Linna asus elama Liivimaa viitsekuberner Balthasar von Campenhausen, kelle algatusel teostati rida reforme, mis täielikult muutsid Kuressaare senist palet. Kuressaare kujunes nüüd üheks huvitavamaks Liivimaa kreisilinnaks. Linnas algas intensiivne ehitustegevus. Enamik Kuressaare vanematest kiviellamutest pärineb XVIII sajandi lõpukümnetest. Ehitati uus laatsaret (1793.a.), garnisonimajad lossi õuel (1786.a.), vahimaja (1787.a.), kohtumaja, kubernerilumaja ja mitmed teised suuremad hooned.

Kujunes välja Kuressaarele omane tänavapilt. Munakividega sillutatud tänavad, nende ääres madalad, paekivist majad punaste kivikatustega, majade vahel kõrged kivitarad. Linna tänavatele anti tänavanimed, seati sisse tänavavalgustus.

D. v Campenhauseni initsiatiivil kujunes Kuressaare seltskondliku ja vaimse elu keskuseks. Alustas tööd asjaarmastajate teater, lugemis- ja muusikaring, meesteklubi, tantsuklubi. Asutati esimene linna raamatukogu (1785). Hakkas ilmuma esimene kohalik ajaleht "Arensburgsche Wochen oder Intelligenzblätter" (1785). Asutati viie-klassiline pearahvakool, mis oli tol ajal Baltikumis ainulaadne.

Väljapaistvaks ühiskonnategelaseks sai XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi algul dr. Luce, kelle hariduslik ja kirjanduslik tegevus omab kindla koha eesti kultuuriloos. J.W.L. Luce oli kohalik kiriku- ja kooliõpetaja, arst ja kohtunik. Tema "Sarema

---

13) Koguteos Saaremaa, Tartu, 1934, lk. 821.

juttoramad" oli esimene eestikeelne ilmaliku sisuga õpetusraamat kohalikule rahvale. Dr.Luce viis läbi rea kohalikke koolireforme ja asutas Kuressaare eesti keele seltsi, mille eeskujul loodi Õpetatud Eesti Selts Tartus 1838.aastal.

Kohaliku kultuurielu edendamiseks aitas palju kaasa kirikuõpetaja M.Körber, kes andis välja esimesed eestikeelsed laulu- ja noodikogud, asutas esimesed laulukoorid ja viis läbi esimese laulupeo 1862.aastal Salongi aias. Tema teos "Bausteine zu einer Geschichte Oesels" ja "Oesel einst und jetzt I-III" on väärtuslikuks allikmaterjalideks ajaloo uurijatele.

Linna uus arenguetapp algas XIX sajandil, kui avastati kohaliku lahe muda raviomadused. Linn muutus ülevenemaalise tähtsusega kuurordiks. 1840.aastal ehitati esimene mudaravila, mille omanikuks oli Jakob Weise. See asus praeguse staadioni kohal. 1856.aastal toodi mudaravila üle linnaparki, V.Kingissepa tänavale. Madal puuhoone, otsafassaadiga tänavale, on säilinud tänaseni.

1876 [?]~~1786~~ aastal asutas Peterburi arst dr.Mieržewsky Roomassaare nimelise mudaravila. Hoone hävis teise maailmasõja ajal.

1883.aastal asutati grupi arstide eestvõttel kolmas nn. Uus mudaravila.

"1885.aastal oli Kuressaares 1101 suvitajat, kes ainuüksi korteriüürina jätsid linnale 20400 rubla aastas!"¹⁴⁾

Suvituselu areng nõudis linna heakorrastamist. Oluliseks sammuks selles suunas oli linnapargi rajamine 1861.aastal vana mahajäetud kalmistu kohale.

Suvituslinna ilme sai sel perioodil ka vana Tori kaluriküla Pöduste jõe suudmes. Huvitava ajaloolise kontrasti moodusta-

---

14) Koguteos Saaremaa, Tartu, 1934, lk.823.

sid siin üksikud külätüüpi rookatusena ja mantelkorstnaga kalurimajad, milledest üksikud on säilinud tänaseni. Ühes neist, Ranna tee nr.10 ja 14 suvitas kunagi Lydia Koidula (F.65).

Linna territoorium jäi muutumatuks. Linna edasine kasv, mida nõudis arenev suvituselu, võis toimuda ainult Saaremaa rüütelkonnale kuuluvale Kaerma Suuremõisa maa-aladel. Sinna rajatigi nüüd uus linnaosa, mis sai mõningal määral alevi ilme. (praegused Uus, K.Marksi, V.I.Lenini tänavad). Suvilate rajoon jäi Uue-Roomassaare tänavasse, kuhu ehitati ruumikad rõdudega hooned.

Linna ehitati kaubahoov (1825) ja mitmeid teisi klassitsistlikke hooned. 1836.aastal taastati Laurentsiuse kirik, kus antiorelikontserte.

Suvituslinn vajab lõbustuskohhti. Neist on säilinud 1889.aastal ehitatud kuursaal pargis (F.74). Mererannas oli "Trinkhalle". Üle lahe, Loode tammikus oli kohvik "Port Artur", mille lähedal samas oli sadamasild. ~~Ka oli~~ Linnal ^{oli} oma jahisadam (F.75-77).

Loode tammik oli juba varakult tuntud looduslikuks väljasõidukohaks, kus peeti suuri rahvapüüdistusi. XVIII sajandil oli seal Loode kõrts, hiljem nagu märgitud, kohvik. See traditsioon väärub jätkamist ka tänapäeval. Kingissepa uus laululava tuleks ehitada Loode metsa! Loode Tammiku ääres on ilus liivane mere-rand, mis linna juures puudub.

XIX sajand andis Kuressaarele suvituslinna ilme. Tööstusi oli linnas vähe. Sajandi keskel (1857) rajatud Wildenbergi nahavabrik, mis asus praeguse Suur-Sadama tänava ja Komsomoli tänava ääres, hävis I maailmasõja ajal.

Kuressaare elanikkonna rahvuslik ja sotsiaalne koosseis püsis enamvähem stabiilsena. 1785-1900 oli linnas:

1785-1816 - sakslasi 78,5 %
eestlasi 17 %

1881 sakslasi 41 %
eestlasi 48 %

1897 sakslasi 26 %
eestlasi 62 %.

Seega kasvas elanike arv eestlaste arvel. Sellele vaatamata, oli linna vaimse ja majanduselu juhtimine täielikult sakslaste käes. Ehkki rae funktsioonid lõppesid 1879.aastal maksmapandud uue linnaseadusega, valitsesid linna sakslased kuni 1917.aastani. Linna sotsiaalne differentseerumine jaotas elanikkonna klassideks. Kui kaupmehed ja käsitöölised moodustasid suure ja väikese gildi, siis enamik linna rahvastikus, just eestlased, gildidesse ei kuulunud. Eestlased olid lihttööliseks, kes ajajooksul moodustasid linna proletariaadi.

Kõikidele majanduslik-poliitilistele raskustele vaatamata arenes eestlaste vaimuelu XIX sajandil. 1817.aastal asutas dr. Luce Kuressaare Eestikeele Seltsi. 1883.aastal kui mandril käis elav ettevalmistus Aleksandri kooli asutamiseks, organiseeriti Kuressaares Aleksandri kooli komitee, eesotsas Kristjan Kingissepaga. Komitee korraldas näitemüüke Aleksandri kooli heaks. 1883.aastal hakkas ilmuma eestikeelne ajaleht "Saarlane". 1862.aastal korraldati esimene Kuressaare laulupidu. 1882.aastal lavastati esimene eestikeelne näitemäng Salong klubis ("Mihkel ja Liisa"), 1886.aastal organiseeriti Kuressaare Eesti Selts (Suur-Põllu tänav 4) (nimetati väike selts, sest sakslastel oli suur selts). 1890.aastal sai alguse laiaulatuslik karskusliikumine.

1911.aastal ostis Kuressaare Eesti Selts endale maja Tallinna tänavale nr.42, kus hiljem alustas tööd kutseline teater (1924.a.). Maja juurde kuulus suveaia park, kus toimusid aiapeod. 1919.aastal avati esimene eestikeelne raamatukogu ja lugemislaud.

1785.aastast peale töötas linnas B.v.Campenhauseni poolt loodud 5-klassiline pearahvakool. 1804.aastal muudeti kool linna kaheklassiliseks elementaarkooliks, eraldi poeglastele ja tütarlastele. Kolmest kõrgemast klassist moodustati kreiskool. 1865.aastal muudeti kreiskool kuue-, hiljem seitsmeklassiliseks keskkooliks ja see töötas algul saksa, hiljem vene keelsena. 1909.aastal muudeti kool gümnaasiumiks. 1901.aastal anti Kuressaare gümnaasiumis esimene eestikeele tund. 1919.aastal moodustati sellest koolist Saaremaa ühisgümnaasium.

Alates aastast 1891 töötas linnas merekool (Suur Põllu tänav 4). Kuressaare merekoolis õppis Nobile päästja jäälõhkuja Krassini kapten R.Jõgi, ja paljud teised silmapaistvad meremehed.

Kuressaares on elanud ja töötanud terve rida silmapaistvaid kultuuritegelasi. Näiteks kirjanik ja keelemees, ühe vanema eestikeelse grammatika väljaandja E.Gutsleff, kroonikakirjutaja J.G.Arndt, kirjanik valgustaja, ühe esimese eestikeelse ilmaliku teose autor Fr.W.Willmann, kirjanik ja õpetlane J.W.L.Luce, ajaloolane ja kirjanik M.Körber, paljude eestikeelsete raamatute autor P.H.Frey, folklorist ja arheoloog J.B.Holzmayr, Antarktiise avastaja F.G.B.Bellingshausen, maalikunstnik E.G.Dücker, ja O.Fr.Th.Moeller, vene keeleteaduse rajaja V.Vostokov, vene kirjanik N.S.Leskov, j.p.t.

Eesti kirjanikest on siin elanud ja suvitanud L.Koidula, A.Kitzberg, E.Vilde, V.Ridala, A.H.Tammsaare, M.Metsanurk, J.Lintrop, keeleteadlane J.Aavik, arstiteaduse professorid A.Paldrok, L.Puussepp, S.Talvik, botaanika prof. T.Lippmaa. Terve rida tänapäeva kirjanikke, kunstnikke ja tuntud teadlasi, kellel kõigil on oma koht eesti kultuuriloos.

Kodanlik periood linna pilti olulisi muudatusi ei toonid. Linn arenes suvitus- ja kuurordilinnana suvilate ja pansioni-

tüüpi elamute arvel. Linna mudaravilad olid rahvusvahelise kuulsuselga raviasutused, millel oli rohkearvuline kasutajaskond.

Linnas töötas 3 mudaravilat:

- 1) Linna mudaravila 32 vannitoa ja 64 vanniga.
- 2) Uus mudaravila 36 vannitoa ja 72 vanniga.
- 3) Dr. Mieržejewski mudaravila 28 vannitoa ja 56 vanniga.

Neljandaks. Linna haljastuse eripära. Linnal on ainult üks park, kuid ometi kuulus linn kuni viimase ajani Eesti roheliste linnade hulka. Kõik hoonete krundid olid minevikus hoolikalt haljastatud. Kruntide haljastus moodustab linna haljastuse olulisema osa. Seda haljastust tuleb hoida. Puudega taimestatud krundid on linnale suur eelis nii sanitaar-hügieenilises kui ka esteetilises mõttes.

Linna struktuuri iseloomustavad jooned.

Kingissepa linn jaguneb kahte ossa. Linnus koos teda piirava muldkindlustuste ja bastionide vööndiga ja linn. Kokku moodustavad nad ühe linnaehitusliku terviku.

XVII ja XVIII sajandil formeerus kogu linna struktuur. Selleks ajaks kujunes välja linnuse kindlustusvöönd vallikraaviga. Kujunes välja ka linna tänavate võrk, kvartalite situatsioon linnaplaanis, kvartalite struktuur, kinnistute iseloom ja nende sotsiaalne differentseerumine. Tekkis esialgne hoonestus.

Kvartalite situatsiooni linnaplaanis kujundas tänavate võrk. Algselt suundus linna kaks peateed, üks läänest, millest kujunes Pikk tänav, teine idast, millest kujunes Tallinna tänav. Linna kasvuringide ühendamiseks tekkisid uued kõrvaltänavad, mis hargnesid peatänavatelt.

Kvartalite struktuuri kujundamisel olid otsustava tähtsusega sotsiaalsed tegurid. Vanad tänavate nimed aitavad kergesti taastada linna sotsiaalset struktuuri. Näiteks Kauba tänav oli vana kaubanduskeskus, Kohtu tänav oli vana vangide tee haagikohutu ette, Tolli tänaval asusid tollihooned. Lossi tänav oli aadli linnaosa, mis viis lossi, Kubermangu tänaval oli linna kubermanguvalitsuse hoone jt. administratiivhooned. Veski tänaval oli jahuveski. Mere, Põllu, Lootsi tänavatel, mis algselt olid väljaspool linnapiiri asunud mõisamaadel, elasid lootsid, laevaehitajad ja kalurid. Roomassaare tänav, ~~mis~~ tekkis seoses uue Roomassaare sadama rajamisega, Raekoja tänav, ~~mis~~ algas raekoja tagant, Sepa tänav, mis tähistas linna seppade ja seppadade vana

asukohta jne.jne. Seega olid tänavate nimed väljakujunenud linna ajaloolisele struktuurile vastavalt. Linna tänavanimede muutmine, eriti kui on säilinud linna vana struktuur, on muinsuskaitse seisukohalt täiesti vastuvõtmatu. Kingissepa linnas tuleks kindlasti osa vanu tänavanimetusi taastada.

Linna kinnistud ehk krundid on mitmesuguse suurusega. Aadlikele ja kaupmeestele kuulunud krundid olid suured, tihti trapsikujulised. Käsitöölise krundid olid väiksemad. Kõikide kruntide juurde kuulusid suured õued ja aiad. Aiad ei olnud mitte juurviljaaedadeks, vaid pargiks, kus asusid tihti paviljonid ja lehtlad. Kingissepa aedades on selliseid puu- ja põõsaliike, mis mandril ei esine. Siinne soe kliima on võimaldanud paljudel taime- ja puuliikidel naturaliseeruda. Hoolikalt haljastatud krundid moodustavad oma sajandite vanuste põlispuudega linna haljastuse kõige olulisema komponendi. Selles avaldub Kingissepa haljastuse eripära, mille ignoreerimine võib valusasti kätte maksta. Kingissepa aedades ja õuedes võib kohtata musta leedrit, valget akaatsiat, harilikku äädikapuud, ruaani sirelit, harilikku pukspuud, musta mändi, itaalia paplit, harilikku jügapuud, kreeka pähklipuud, jalakaid, vahtraid, tammesid, pärni, jne. Kõigi nende hulgas on aukartustäratava ea ja mõõtmetega puid.

XIX sajandil kasvasid Tori ja Põllu eeslinnad vanalinnaga kokku üheks tervikuks. Seoses pargi rajamisega linnuse maa-alale, suurenes maastikuline vahevöö linnuse ja linna vahel. Uute linnaosade tekkimine ei rikkunud feodaalsajal formeerunud linna struktuuri. Linna algne struktuur on tervikuna säilinud tänapäevani.

Hoonestuse linnaehituslik ja
arhitektuuriajalooline hinnang
muinsuskaitse seisukohalt.
Muinsusväärtuste säilivuse
määr.

(Ülevaade tänavate järgi)

Tallinna tänav.

Praegune Tallinna tänav moodustas varem kaks iseseisvat tänavat. Lossi pargist kuni raekojani oli Lossi tänav, raekoja eest algas Kubermangu tänav. Tallinna tänava praegune situatsioon linnaplaanis kujunes välja linna esimeses kasvuringis, seoses esimese linnatuumiku tekkimise ja arenemisega XIV-XV sajandil. Tänav kujunes vanade maanteede järgi, mis ühendasid sadamat ja lossi linna idapoolsete tagamaadega. Siit kaudu käis ühendustee Valjala, Kahutsi, Pöide, Maasilinna ja Muhu linnustega. Tänav on suhteliselt lai. Lossi suundudes teeb tänav käänaku edelasse. Tallinna tänav oli linna idapoolseks piirdealaks. Hoonete krundid (kinnistud) ulatusid varem linna piirini (praeguse Lenini tänavani). Tallinna tänav oli algselt jõukate linnakodanike, suurkaupmeeste ja aadlike elamurajooniks. Siin asusid ka tähtsamad ühiskondlikud hooned, rüütelkonna hooned ja kohtumaja, samuti kaks kirikut. Tänaväärsed kinnistud on suured trapetsikujulised, ulatudes läbi kvartali. Igaüks neist moodustab omaette elamuansambli. Ka vanades tänavanimedes väljendub selle tänava sotsiaalne ja ühiskondlik-poliitiline iseloom (Lossi ja Kubermangu).

Kuni 1968. aastani oli tänav kaetud munakivisillutisega. Tänavasfaltteerimisega tehti tõsine viga. Asfalt vanalinna ajaloolisse miljöösse ei sobi. Tallinna tänav oma linnaehitusliku situatsiooni ja XVIII sajandist pärineva arhitektuuriga väärib tervikuna säilitamist. (P. 10, 11, 14, 21).

Nagu juba mainitud on Tallinna tänava hoonestuse linnaehituslik situatsioon endises Lossi tänavas valdavas osas XVIII

sajandist. Tänav üldine arhitektuuri pilt on klassitsistlik, ühtlane ja stiilne. Seda ei kahjusta isegi mõningad hilisemad hooned tänav alguses (nr.4-10), mis on XIX sajandi II poolest. Tallinna tänav hooned iseloomustab aadlielamu kompleksile omane kompositsioon. Peahoone ja kõrvalhooned moodustavad ühtse ansambli. Hoonete juurde kuuluvad suured õued ja põlispuudega aiad. Neid kõiki seob ühiseks tervikuks krunti piiravad kõrged kivitarad. Hoonete fassaadid on kaunistatud pilastrite ja kapiitelidega, neile lisanduvad hoonete välisseintel ja frontoonidel ornamentaalsed raidkivist reljeefid, konsoolid, karniisid, akna- raamistused, nurgarustika jne. Kõik need detailid on väga hästi töödeldud. Mainitud motiivid korduvad väga sageli, mis näitab, et tegemist on kohalike meistrite toodanguga. Väga imposantselt mõjusid fassaadide keskel massiivsetele dolomiitsammastele toetuvad röödud. Kahjuks on enamus neist sammastega röödudest aegade jooksul likvideeritud, kuna nad hoone konstruktiivse ülesehitusega olid vähe seotud, jäid nad tänavliiklusele tülikaks ette ja eemaldati. Mõningad neist vajaksid kindlasti restaureerimist (näiteks Tallinna tänav nr.25 ja 26).

Niisugused klassitsismi ehitusperioodi kuuluvad pilastritega hooned etendasid tähtsat osa üldise tänavapildi kujundamisel. Kuna Tallinna tänav on suhteliselt lai, pääsevad need klassitsistlikud fassaadid eriti hästi mõjule.

Endise Lossi tänav hoonetest on silmapaistev maja nr.26. Hoone on ehitatud XVIII sajandi lõpul. Ehitatud Saaremaa rüütelkonna hooneks ja täidab oma administratiivhoone funktsiooni tänaseni.

Hoone välisilme on hilisemate ümberehituste käigus tunduvalt muutunud. F.S.Stern'i gravüüri järgi aastast 1859 oli hoone

ühekorruseline, kõrge kelpkatusega. Peakorrus asub kõrgel soklikorruusel, kuhu viib hoone keskel ja hoone otsades üks. Hoone on põhiplaani sümmeetriline, kolme kergelt markeeritud risaliidiga fassaadil. Keskmise risaliit on äärmistest laiem ja rõhutatud kolme kaaraknaga. Keskrisaliidi lõpetab poolkaarekujuline frontoon. Otsarisaliite rõhutavad samuti kaarekujulised aknad ja kolmnurksed frontoonid. Hoone peasissepääs on hoone keskteljel, mille tõstab esile soklikorruse kõrgune, tänavale etteulatav väljaehitus, mille peal asub metallbalustraadiga rõdu. Fassaadi kaunistab pilastrite rida ja lai profileeritud horisontaalne karniis, samuti lai räästaalune profileeritud karniis ja profileeritud raidkiviakna raamistused.

Hoone kaotas oma esinduslikkuse rõdu likvideerimisega ja soklikorruse väljaehitamise kaupluse ruumideks kodanlikul ajal. Hoone algne plaanilahendus suure saaliga peakorruusel on kergesti taastatav. Võimaluse korral tuleks seda teha. Kodanlikul ajal juurdeehitatud apteegihoone on hästi sobitatud raekoja väljaku ansamblisse. (F.8 ja 9).

Maja nr.22 on ehitatud XVIII sajandi lõpul kaupmees Bergmani poolt. Hoone on kahekorruseline, katusekorrusega, kõrge poolkelpkatusega. Hoone keskrisaliiti rõhutab pilastrite rida ja kolmnurkne frontoon, mille viiluväljas on poolkaarekujulises raidkiviraamistuses ümaraken. Pilastrite kapiteelideks on kunsti püüdnud väljatööteldud raidkivid. Hoonet kaunistavad akende ja uste raidkiviraamistused, laiad profileeritud horisontaalkarniisid ja dolomiitplaatidest nurgarustika. Fassaadi keskel oli rõdu.

Hoone plaanilahendus on rangelt sümmeetriline. I korrusel asusid kaupluse ruumid, II korruse keskel paiknes korrust läbiv

saal jt. esindusruumid. Korrustevaheline stiilne trepp likvideeriti viimaste remontide ajal. Sisemistele ümberehitustele vaatamata on hoone välisarhitektuur säilitanud oma esialgse kuju. Koos ilusate kiviaitadega õuel on hoone silmapaistev kaupmehe elamu kompleks (F.11).

Maja nr.13 on rikkalike dekoratiivdetailidega esinduslik aadlielamu (endine omanik v.Poll, kellele kuulus rida mõisu Saaremaal). Hoone on kahekorruseline. Kergelt eenduv keskräsaliit on rõhutatud joonia kapiteelides pilastritega, mis on väga hästi töödeldud. Pilastrite vahel, ristkülikukujulistes väljakutes, on ornamentaalsed raidkivist reljeefid. Keskräsaliit lõpeb kolmnurkse frontooniga, mille viiluväljas on poolkaarekujuline aken. Fassaadi kaunistab lai horisontaalne hammaskarniis. Sissepääs hoonesse on otsarisaliitidest. Kahel pool ust on kannelleeritud poolsambad, uste pealist kaunistab lai hammaskarniis. Hoone parempoolne otsarisaliit on nurgarustikas. Hoonel oli algselt dolomiitsammastele toetuv rõdu (F. 12 ja 13).

Maja nr.14 XVIII sajandil ehitatud aadlielamu. Hoone on ühekorruseline, katusekorrusega, lihtne paekiviehitus, ilusa klaasverandaga aias. Peasissepääsu rõhutab XIX sajandil ehitatud pseudogooti stiilis monumentaalne portaal. Hoonet kaunistavad dolomiitplaatidest nurgarustika, lai dekoratiivne dolomiidist horisontaalkarniis ja raidkivist aknaraamistused. Hoonel on väga ilusad dolomiitplokkidest korstnad. Siseruumides on esialgne plaanilahendus põhiliselt säilinud. Saali seinu kaunistavad dekoratiivsed karniisid ja rosetid laes. Osalt on säilinud klasisitsistlikud ukсед. Hoone uuele funktsioonile vaatamata tuleks kõik vana maksimaalselt säilitada ja restaureerida.

Hoone juurde kuulus väga suur krunt suure pargiga, mis oli

Ümberringi piiratud kõrge kivi^{taraga} Kiviaeda kaunistasid dekoratiivsed dolomiidist väravapostid vaasidega. Peasissekäigu ees on eesti kõige suuremad püramiidjalakad, akende all olid suurte õiekobaratega ruuani sirelid, mis kahjuks viimasel ajal on välja juuritud. Hoone esine tara on madal ja piiratud hekiga. Suur aed-park on viimaste aastate jooksul põhiliselt hävinud seoses Kitzbergi tänava rajamisega. Selle tänava olemasolu ei õigusta end millegagi. Pargi ja tara hävitamine südalinnas on lubamatu ja barbaarne. Kingissepa linna aedades on rohkem kui üheski teises linnas haruldasi puid ja põõsaid. Hobukastanid, arukased, pihlakad, tammed, poppuud jt. Kõik need liigid olid esindatud antud aias. Varem oli aias isegi kohvik, kus korraldati aiapidusid ja tulevärki. Huvitav, miks ei võiks neid ilusaid traditsioone tänapäeval jätkata? Kingissepa hooneid ja aedu vaadates tundub, et kõik ilus, mis varem inimeste poolt hindamist ja heakskiitu leidis, nüüd meelega hävitatakse. XIX sajandil ehitati aeda väljavahi maja (nüüd Kitzbergi tänav), kus elas õunapuuaia vaht. See on ilus pseudogooti stiilis hoone, mille väärtust praegune valdaja oskab hinnata. Hea näide ehitusmälestise otstarbekast kasutamisest kaasajal (F.15).

Maja nr.5 on väga huvitav XVIII sajandi elamu. Hoone mõjub raskepäraselt, pika, laia ja lohmaka paelademena tänava ääres, olles suureks erandiks eelpoolkirjeldatud tüüpfassaadidega hoonete juures. Siin peegeldub teatud sugulus vana eesti rehielamu ehitusvormidega. Kuna hoone juurde kuulub ainult üks kõrvalhoone, s.o. endine töllakuur tänava ääres, siis on kõik võimalikud abiruumid viidud ühe katuse alla. Hoone välisarhitektuur on äärmiselt lihtne. Kõrge kivist kelpkatuse, oma lihtsuse ja lopsakusega ja oma kindlat ehitusstiili jälgiva abihoonega, sa-

mati tänava äärse paekivist taraga moodustab hoone suurepärase elamuansambli, mis on tänavapildi lahutamatuks osaks. Hoone on säilitanud oma esialgse plaanilahenduse. Hilisemate ümberehituste käigus on ehitatud mõningad kerged vaheseinad. Hoones on säilinud XVIII sajandist pärinev mantelkorsten, mis on tänapäevani säilinud hoonete juures haruldane nähtus ja vajab seepärast mitte ainult säilitamist, vaid eksponeerimist. Hoone täidab tänase ni oma elamufunktsiooni, ehkki ta ei vasta enam tänapäeva sanitaar-tehnilistele elunõuetele. Hoone rekonstrueerimise juures võiks kaaluda tema muutmist suvevõõrastemajaks. Hoone lammutamisega kaotaks linn ühe haruldase näite ajalooliselt väljakujunenud elamutüübist Kuressaares.

1790. aastal ehitati Lossi tänavale Nikolai kirik. Kirikule kuulub suur põlispuudega krunt, mis on kivi^{taraga} piiratud. Kirik kuulub ehitismälestisena riikliku kaitse alla (nr.190). Otse tänava ääres on kirikaia värav, mis on ehitatud varaklassitsistlikus stiilis. Dolomiit, raidkivi ja sepis on siin esindatud kõige kunstipärasemates vormides. Kirikaia värav on kui monument, mis rikastab ja kaunistab tänavapilti. Kiriku tornidel on linna silueti seisukohalt eriline tähtsus. Nad on vertikaalseks vastukaaluks ja kontrastiks linna horisontaalselt kugevale hoonestusmassiivile (F.16.).

Lossi tänava hoonestuse linnaehituslik situatsioon, hoonete arhitektuurne lahendus, fassaadid, aia- ja õueansamblid, nende seos tänavseinaga ja linnaga, moodustab ühtse hästi säilinud terveku. See kõik annab tänavale eriliselt suure väärtuse.

Endise Kubermangu tänava hoonestuse situatsioon oli kuniteise maailmasõjani ühtlaselt klassitsistlik, pärinedes samuti XVIII sajandi^{lõpust}. Suure osa tänavast võtab oma alla Laurentsiuse kirik koos pargiga, mida piirab madal kivitara.

Laurentsiuse kirik ehitati Lääne-Saare piiskopi valitsuse ajal. See asus praeguses linnapargis. 1612.aastal kirik põles. Tema esialgset asukohta tähistab hauakivi.

Uus kirik rajati XVII sajandil uue linnakeskuse juurde. Põhjasõja ajal 1710.aastal kirik põles. 1733.aastal taastati ja 1828.aastal põles uuesti. Praegune kirik on aastast 1836. Kiriku juures töötas müürsepana Riia ehitusmeister T.G.Schutlz¹⁵). Laurentsiuse kirik on oma arhitektuurilt sarnane teatrisaalile. Saalkiriku muljet rõhutavad loožimotiivid. Kirikus on Anseküla kirikust üle toodud punasest graniidist fantastiliste loomakujutistega ristimiskivi (Ojamaa meistri töö), kaks lühtrit aastast 1643 ja 1635, kirikukott kellukesega aastast 1640, altari maal (Walteri töö) ja orel aastast 1881. Tornikell on aastast 1860, valmistatud Miitavis, Wolzke töökojas. Klassitsistlikus stiilis ehitatud saalkirikuna väärrib ta ehitusmälestisena riikliku kaitse alla võtmist. Kirikul tuleks taastada barokkstiilis tornikiiver (P.20).

1944.aastal hävis suur osa tänava hoonestusest, mida ei taastatud. Tänavaaärde rajati väljak, kuhu 1963.aastal püstitati Saaremaa ülestõusust osavõtjatele mälestussammas (skulptor Taniloo). Väljaku rajamisega moonutati tugevasti tänava algset struktuuri, kuna varem oli siin ühtlaselt hoonestatud tänavsein. Viimastel aastatel on tänavaäärde ehitatud uued tüüpprojekti järgi hooned, mis täielikult lõhkusid tänavseina algse rütmi. Uued hooned on võõrkehad vanas tänavas. Nõil puudub ajalooline seos vanalinna arhitektuuriga. Koos uute hoonete rajamisega hävi

---

15) Campe, P. Lexikon Liv- und Kurländischer Baumeister Bauhandwerker und Baugestalter von 1400-1850, Stockholm, 1951, lk. 276.

sid vanad põlispuudega Suedi ja siid.

Tallinna, Engelsi ja Lenini tänavate vaheline kvartal (end. Kubermangu, Raekoja ja Uus tänav) oli varem suur pargiga haljasaal. Siin pargis korraldati Kuressaare Eesti Seltsi poolt kontserte ja vabaõhuetendusi. Siin oli eestlaste suvekohvik. Siit said alguse laulupeorongkäigud, mis kulgesid läbi linna. Juba kodanlikul ajal rajati raekoja taha uus turaplats, mis rikkus Raekoja tänavale Märse pargi. Viimaste aastate ehitustegevus selles kvartalis hävitas pargi täielikult. Arvan, et selline ehitamine on vastuolus tänapäeva linnaehituslike põhimõtetega

Üks eõja ajal hävinud vanadest hoonetest taastati. Taastatud hooned säilitasid endise fassaadi ja tänavaseina rütmid. Kriitiline hinnatav on maja nr. 33 fassaad. Hoone on ehitatud XVIII sajandi lõpul ja oli oma suuruselt ja arhitektuurilt üks Liivimaa silmapaistvamaid ehitisi. Siin asus kohus, vangla, rentei ja poliitvalitsus. Ehituse esinduslikkust rõhutab eriti fassaadilahendus. Koljateistkümnepilastriiga ja akendega ühtlases rütmis liigendatud fassaadil on varaklassitsistliku dekooriga markeeritud keskrisaliit. Reidekivist korintose kapiteelidega tšeline meistritöö. Sellist rikkaliku dekooriga fassaadilahendust esineb ametiasutuse hoonete juures harva. Hoone plaanilahendus on sümmeetriline. Hoone keskel asub keskne koda laia trepiga. Ruumid asetsevad sümmeetriliselt kahel pool piki hoonet kulgevat keskkoridori. Viimasest kõrvi varem ruumide koridoripoolsetes seinetes asuvad suuri kaheleahjusid. Hoone oli algselt kõrge nardkelpkatusega, mis XIX sajandi I poolel muudeti tunduvalt madalamaks kelpkatuseks. Selline muudatus muutis hoone arhitektuureet ilmet märgatavalt. Kuressaare kohtumaja ehitajaks oli Johann Fr. von Oettinger, endine Riia insenerikõrskandi ülem. Seetõttu annab hoone juures hästi tunda Riia ja Tartu esinduslike hoonete eose ja

mõju. II maailmasõja ajal hoone põles, kuid fassaad koos rikkaliku raidkivist dekooriga säilis. Vaatamata muudatustele hoone sisearhitektuuris, tuleks hoone fassaad võtta muinsuskaitse alla, pilastrite kapiteelid puhastada ja restaureerida. Ka praegune välisuks tuleks asendada stiilsema uksega ja selle kohal asuvad girlandid krohvist puhastada ja restaureerida. Hoonel tuleks taastada kõrge kivikatus.

Hoone juurde kuulus suur põlispuudega krunt, mis oli ümbritsetud kõrge paekivist aiaga, mida kaunistasid dekoratiivsete klassitsistlikas vormides vaasidega dolomiitplokkidest värava-postid. Hoone jätkab oma administratiivhoone traditsioone tänaseni (F.18).

Endise Kubermangu tänava hoonetest väärrib tõsist tähelepanu maja nr.27. Hoone on säilitanud oma esialgsed gabariidid ja kivist kelpkatuse. Asetsedes nurgapealsel krundil moodustab hoone koos Tornis tänava äärses aidahoonega ja krundi piiravate kõrgete kivitaradega olulise osa vastas asuva kiriku ja Võidu tänava ansamblist. Selles seisnebki hoone põhiline väärtus. Aidahoone tuleks tingimata korrastada. Tema lammutamisega kaoks oluline komponent eelkirjeldatud ansambelis. Ehkki see aidahoone üksikult ei moodusta erilist väärtust, on tema säilitamine vajalik eeskätt ansambli seisukohalt, ajaloolise miljöö säilitamise seisukohalt. Tallinna tänav nr.27 oli XVIII-XIX sajandil aadlike klubi "Ressuros". Kodanlikul ajal viidi sinna üle postkontor. Seda funktsiooni täidab hoone tänaseni. Uue postkontori ehitamine Võidu tänavale vanade hoonete vahele vajab tõsist kaalumist. Uus hoone ei tohi rikkuda vana ansamblit ega ignoreerida vanade tänavate situatsiooni (F.19).

Vaatamata viimaste aastate suurtele lammutustöödele on tänava ääres säilinud arvukalt XVIII sajandi arhitektuuri ja plaanilahendusega hooned, detailidest rääkimata. Näiteks nr. 37, 42, 44. Samuti tänava lõpus, praeguse autobussijaama juures asuv hoonete kompleks, mis kahjuks on väga halvas seisukorras.

Suure kultuuriloolise väärtusega on hoone nr.42. Siin asus alates aastast 1911 Kuressaare Eesti Selts, mis asutati 1886. aastal. Maja juurest algas suur aed-park, kus korraldati aiapidusid ja kontserte. Siin alustas tegevust ka esimene Kuressaare kutseline teater (1924.a.), linna raamatukogu ja lugemislaua (1919.a.), õhtused keskkooli kursused, jne. Vastavalt funktsioonidele on hoone sisearhitektuuri korduvalt ümber ehitatud (1914. a. lava ja saal, jne.).

Kõik endise Kubermangu tänava äärsed vanad hooned on silmapaistvad ehitised ja vääriavad säilitamist kui XVIII sajandi ehitismälestised. Mainitud hoonete valdajad peavad olema teadlikud neile usaldatud hoonete muinsusväärtusest ja vastavalt sellele ka hooned kohtlema. Kõikidel vanadel hoonetel tuleb säilitada ja restaureerida fassaadid ja kõrged S-kivi katused. Tänavane planeering, hoonete situatsioon ja arhitektuur on nii linnaehituse kui ka arhitektuuri seisukohalt suure väärtusega. Vanade hoonete lammutamine ja uute ehitamine tuleb lõpetada.

Keskväljak.

Linna keskväljaku äärsed hooned kuuluvad Tallinna tänavasse. Ühiskondliku väljakuna on linna keskväljak linna elus eriti tähtis. Ta on linna kompositsiooniliseks tsentriks. Siin oli linna peaturg. Siin oli linna kaubandus- ja administratiivkeskus.

Kuressaare keskväljak on kolmnurga kujuline. Siia koonduvad tähtsamad magistraalteed: läänest L.mai ja Gorki tänav, idast Tallinna (end. Kubermangu) tänav, lõunast Tallinna (end.Lossi) tänav. Kuni 1968.aastani oli keskväljak munakividega sillutatud. Munakivisillutus oli laetud ruudukujuliselt, olles pärit XVII sajandist. Väljaku asfalteerimisega rikuti ajalooline ansambel.

Väljakut piiravad hooned moodustavad omaette tasakaalustatud arhitektuurse ansambli (F. 23,24,25).

Väljaku sisuliseks ja arhitektuurseks dominandiks on raekoda. Raekoda kuulub ehitismälestisena riikliku kaitse alla (nr.188). Hoone ehitamist alustati krahv de la Gardie ajal aastal 1654. Ehitis valmis 1670.aastal. Raekoda on kahekorruse-line, kõrge kelpkatusega, range ja lihtne kivihoone. Ainsaks dekoratiivseks elemendiks fassaadil on barokkstiilis portaal. Hoone fassaad on ebasümmeetriline peasissekäigu suhtes, mis on nihutatud hoone vasakpoolse otsa poole. Peasissekäiku rõhutab raidkivist portaal ja selle kohal dolomiidist voluutide vahel ornameenteeritud kartuššpealis. Kartušši sees on Kuressaare linna vapp ja kiviplaat sõnadega: "Semper officio fungitur utilitati hominum consulens et societati. Anno MDCL XX". ("Alati täidab ta oma kohust inimsuse kasuks ja seltskonna heaks.") A. 1670). Rae-

koja portaali autoriks peetakse Riia ehitusmeistrit Franz Stiemer'it¹⁶). Portaali ees on kaugemale etteulatuv peakiviplaadidest välistrepp, suurte dolomiitplokkidest tugipiitadega kahel pool. Raekoja uks on varaklassitsistlik rikkalike barokk sepsidetailidega. Hoone esimesel korrusel on klaasiga kaetud petikaken, mille sees, dekoratiivses barokkraamistuses on kell. Kell funktsioneerib täpselt. Hoone on osaliselt kellerdatud (hoone parempoolse otsa esikülg), kus asus hoone rajamisest peale rae veinikelder. Keldriruumid on lihtsad, ilma võlvideta. 1710. aastal rae koda põles. Hävisid katus, laed ja põrandad. Hoone eeskoda jäi tarveks ja püsis algsel kujul kuni viimaste ümberehitusteni peale teist maailmasõda (1946-1947). Kui raekoja eksterjäär on äärmiselt lihtne, siis interjäär, eriti aga eeskoda puidust keerd trepiga, oli oma ajastu silmapaistev tislertöö. Praegune sisetrepp on vastuolus vana hoone arhitektuuriga. Rae saal on lihtne, peegelvölvi, dekoratiivse karniisi ja rosetidega laes. Hoone restaureerimisel oleks vajalik taastada saali tema esialgsel kujul ja likvideerida hilisem vahesein. Rae saali kasutati varem kontserdisaalina. Siin korraldati ka esimesed teatrietendused. 1847. aastal ehitas kaupmees G. Brockhausen raekojale puidust torni. Kuna torni puuosad ajajooksul mädanesid, võeti torn 1931. aastal maha.

XVIII sajandi ehitismälestisena väärib hoone täielikku restaureerimist. Hoonele tuleks anda tagasi tema esialgsed funktsioonid. Et paremini eksponeerida hoone portaali, tuleks väljakuule istutatud puid tugevasti kärpida. Kohalik pärn lubab seda täiesti teha. Hoone otsafassaadil tuleks likvideerida kauplusesse viiv tuulekoda. Vajaduse korral võiks rekonstrueerida endise vei-

16) P. Campe, Lexikon Liv- und Kurlandischer Baumeister, Bauhandwerker und Baugestalter von 1400-1850, Stockholm, 1951, lk. 52.

nikeldri. Juurviljakaupluse jaoks tuleks leida uued ruumid. Selle olemasolu raekoja hoones ei õigusta end. (F. 26 ja 27).

Raekoja vastas asub vaekoda. Vaekoda kuulub ehitismälestisena riikliku kaitse alla (nr.189). Hoone on ehitatud 1663.aastal. Ta on kõrge kivikatusega, lihtne väike kahekorruseline hoone. Hoone märkimisväärseks osaks on täiesti sümmeetriliste avade paigutusega dekoratiivselt teostatud astmeline viil. Viilu astmeid dekoreerivad raidkivist barokkstiilis voluudid. Hoonet kroonib tuulelipp. Hoonel oli algselt suur kahepoolega uks, mida kaunistas dolomiitplaatidest portaal. Esimese korruse aknad olid väiksemad. XVIII sajandil hoonet pikendati laoruumide juurdeehitamisega. Hoone esialgne plaanilahendus on selgesti loetav. Hilisemad muudatused on kergesti kõrvaldatavad. Esimesel korrusel on säilinud võlvitud ruum, kus algselt oli mantelkorsten.

Hoonet tuleks eksponeerida. Selleks on vajalik leida hoonele uus valdaja, kes heaperemehelikult suhtuks ehitismälestisse. Hoonesse võiks paigutada suveniirkaupluse või "Uku" kaupluse. Restoreerida tuleks esifassaad koos portaali, ukse ja esialgsete aknavadega. Purunenud dekoratiivdetailid (voluudid) tuleksid asendada uutega. Eksponeerimist väärrib XVII sajandi mantelkorsten. ?

Raekoja ja vaekoja antud asend linna keskväljaku ääres on keskaegse päritoluga linnaehituslik võtte Läänemere maade linnades. XVII sajandi ehitismälestisena on vaekoda ja raekoda keskväljaku kõige tähtsamateks elementideks (F. 28 ja 29).

✓ Raekoja õuel asub kahekorruseline kivihoone, mis on ehitatud XVII sajandil. Hoone algne päritolu pole täpsemalt teada. XVIII sajandil asus hoones sõjakool. Hoonel on väärtuslik portaal kivise raiutud tekstiga. Portaal vajab restaureerimist. Praegu asub hoones puutöökoda. Hoone kuulub vaekoja juurde ja on ehitismälestisena riikliku kaitse all (nr.189).

Kõik keskväljakut ümbritsevad hooned olid algselt ühtlase madala hoonestusega, moodustades tasakaalustatud kompositsiooni. Väljaku ansamblit rikastasid ilusad perspektiivvaated tänavatele. Siin oli poodide vöönd, linna ~~hotell~~, kaubanduskeskus. Kodanlikul ajal rikuti see ühtlane arhitektuuripilt. Gorki tänava nurgal asuv hoone ehitati kapitaalselt ümber esinduslikuks kaupluse ja ametiasutuse hooneks. Kõrvalasuvate hoonetega võrreldes on hoone oma gabariitidelt liiga suur. Pseudoklassitsistlikus stiilis kõrge kelpkatuse, pilastrite, kolmnurkse frontooni, nurgaärkli, laia de horisontaalkarniiside ja rohkete raiddetailidega on hoonet püütud sobitada üldise klassitsistliku arhitektuuriga linnailmese. Raekoja väljaku äärsete hoonete esialgsed gabariidid tuleks kindlasti säilitada. Uute hoonete püstitamine ja vanade hoonete kapitaalne ümberehitamine koos korruste pealeehitamise ega ei ole mõeldav. See oleks ajalooliselt väljakujunenud vana linnatuumiku teadlik hävitamine. Ainult ansambelis, ainult ajaloolises miljööös, jäävad kõlama vanad ehitismälestised. Ka väljaku munakivisillutis tuleks kindlasti taastada. See on väljaku ansambli lahutamatuks osaks (P. 30 ja 31).

Väljaku ansambelisse kuulub ka Tallinna tänav nr.25 hoone. Hoone on XVIII sajandi puitarhitektuuri ilus näide. Ta on säilinud oma esialgsetes gabariitides. Hoone on kõrgel soklil, ühekorruseline ja kellerdatud (keldriruumid on kaetud tonnvõlvidega). Võlvid keldrid on Kuressaare majade juures harva esinev nähtus. Seoses viimaste remontidega on plaanilahendus suuresti muudetud. Konstruktiiivsetest elementidest on peaaegu terviklikult säilinud kaks mantelkorstent, millede taastamine ja eksponeerimine on täiesti mõeldav. Hoone arhitektuur on põhilises osas säilinud. Kahjuks on kohati muudetud akende rütmi. Kelpkatus, puidust pilastrid, karniisid, dekoratiivsed kolomiiitplokkidest korstnad, rõhutavad

hoone esinduslikkust. Hoonel tuleks taastada väljaku poolse fassaadi ees madalale terrassile toetuv paarissammastega kõrge rõdu koos ballustraadidega nii üleval kui ka all.

Hoone on ehitatud elamuks. XVIII sajandil asus siin Kuresaare postijaam ja XIX sajandil postkontor. Hoone juurde kuulusid ruumikad abihooned õuel. Kuna hoone on raekoja väljaku ansambli oluline komponent, siis tema fassaadi rekonstrueerimine aitaks palju kaasa raekoja väljaku ajaloolise miljöö taastamiseks.

Pikk tänav.

Pika tänav praegune situatsioon linnaplaanis on välja kujunenud linna esimeses kasvuringis XIV-XV sajandil. See on vanade maanteede suuna järgi väljakujunenud tänav, mis ühendas Kuressaare sadamat ja hiljem linnust Saaremaa põhja- ja läänepoolsete tagamaadega (Kaarma, Kärla, Kihelkonna). Seega on Pikk tänav linna vanimaks tänavaks ja kuni XVII sajandi I pooleni linna peatänavaks. Ühtlasi on ta linna kõige pikem tänav. Tänav lõppes Kaarma ja Sörve väravaga. Pikk tänav on kahepoolse hoonestusega. Krundid on mitmesuguse suurusega, enamikus laiad. Laiematel kruntidel on elamu pikiküljega tänava poole. Kitsale ja kõverale tänavale loob avarust tänavlaiendused ning kolmnurksed väljakud, mis tekivad tänavate lõikumis või hargnemiskohtades. Pika tänav aärde jääb kuus kolmnurkset väljakut, kust avanevad ilusad perspektiivvaated tänavatele. (Pika tänav ja Lasteaia tänav lõikumiskoht, Pika tänav ja Pioneeri tänav lõikumiskoht, Pika tänav ja Moskva tänav lõikumiskoht, Pika tänav ja 1.mai tänav lõikumiskoht, Pika tänav ja Kalda tänav lõikumiskoht ja Pika tänav ja Gorki tänav lõikumiskoht.)

Mitmel sellisel väljakul oli linna kaev. Tihti oli väljak ka turuplatsiks, näiteks linna puuturg oli Pika ja 1.mai tänavate ristumiskohal.

XVIII sajandist alates oli tänav munakividega sillutatud. Alles viimastel aastatel, seoses kanalisatsioonitöödega, on munakivisillutis osaliselt üles võetud ja asendatud kruusaga. Seetõttu on tänav tolmune ja porine. Munakivisillutis tuleks kindlasti

taastada.

Pika tänava elanike sotsiaalne koosseis oli kirju. XIX sajandil aadressraamatu järgi olid majaanikeks sakslased, kes jagunesid omavahel aadlikeks ja käsitöolisteks, kaupmeesteks, kelledest XIX sajandil said esimesed väiketööstusettevõtete omanikud linnas. Näiteks oli Pika tänava lõpus A.Schlupp'i juustutööstus, Schluppi "Schweitsi" juust oli oma kvaliteedilt tuntud üle tsaari Venemaa. Pikk tänav 41 oli B.Böhm'i õlle ja limonaaditehas, mis tootis väga mitmesuguseid õlle ja limonaadi sorte. Pikk tänav 17 (praegune l.mai nr.17) oli J.Kožemjakini tapamaja. Pikk tänav 6, praeguse Pika ja Lasteaia tänava nurgal oli esimene trükikoda ja ajalehetoimetus, Pika tänava lõpus asusid laialt tuntud Michelsoni plekksepatöökojad. Linna keskel, Pika, Pioneeri ja l.mai tänavate vahelises kvartalis elasid pagarid, mütsitegijad, puusepad ja maalrid. Pikal tänaval oli ka palju ühiskondlikke hooned. Tänav lõpus asus juba XVIII sajandil linna vaestemaja, linna sõjaväe kasarmud ja sõjaväe laatsaret (Pikk 42,44), lastekodu ja vaeste supiköök (Pikk 7), Saksa Selts Bürgermüsse (Pikk 26), mitu kooli, jne.

Hoonestuse linnaehituslik situatsioon ja arhitektuur pärineb põhiliselt XVIII ja XIX sajandist. Kui Tallinna tänava hoonestusest on enamusest kivimajad, siis Pikal tänaval on palju puitarhitektuuri. Kivihooned kuulusid kohalikele aadlikele. Rahvasuus kutsutakse neid mõisnike "kodadeks". Vanemate kivihoonete arhitektuur on lihtne ja üldilmelt klassitsistlik. Hooned on harilikult ühe-korruselised, katusekorrusega. Kõrge täiskelp või poolkelp kivi katusega. Katuse harjad ja katuse kelba servad olid varem alati lubjatud valgeks, isegi puumajadel. See oli väga dekoratiivne ja ilus. Kahju, et tänapäeval sellest ilust lugu ei peeta. See

traditsioon vääriks jälgimist.

Hoonete fassaade kaunistab akende ja pilastrite vahelduv rütm, rohked raiddetailid (kapiteelid, karniisid ja aknaraamistused). Tihti on hoone katusekorruse väljaehitus markeeritud ümarfrontooniga (f. 32). Kõikide hoonete juurde kuulusid põlispuudega aiad. Tähelepanuväärsed on hooned Pikk tänav nr.42-44 (end. Pidula mõisniku V.Tolli majad, nn. Pidula Tolli koda (f.33). Olles dateeritud aastatega 1543, 1698, 1789 ja 1837, moodustavad nad omaette ajaloolise ansambli. Kahjuks on lammutatud hooned omavahel ühendav kivitarar. See on asendatud silikaatpostidest lipikalaga, mis on antud ajaloolisele miljööle võõras. Ka osalised ümberehitused garaažideks (suured ukseid ja eterniitkatuse) on kahjustanud hoonete algset arhitektuuri. Sellised hoonete kompleksid väärivad senisest paremat hooldamist ja suuremat tähelepanu. Nende ümberehitamist tuleb tõsiselt kaaluda. Vajaduse korral tuleb anda neile uued funktsioonid, kuid sellised, et vana võiks maksimaalselt säilitada ja kõlama panna, mitte aga hävitada.

Pikk tänav 40 on väike madalakorruseline, mantelkorstnaga elamu, mis kuulub eelpoolkirjeldatud hoonete juurde.

Pikk tänav nr.17 hoonete kompleks on ehitatud XVIII sajandil. Kinnistu ulatub läbi kvartali, olles piiratud ümberringi kivitararaga. Kinnistul on kaks kahekorruselist kivihoonet, milledest üks ulatub pikiküljega l.mai tänavale, teine otsafassaadiga Pikale tänavale. Öuepealsed kõrvalhooned, endised tallid on lammutatud. Pika tänava poolne hoone oli algsest ehitatud suureks aidaks, mis XIX sajandil ehitati ümber tapamajaks. l.mai tänava poolne elumaja oli sissesõiduhoov, mille juurde kuulusid suured hobuste tallid õuel. Pika tänava poolset kahekorruselist kivihoonet ja madalaid kõrvalhooneid ühendas omavahel suur värav,

dolomiitplokkidest väravapostidele toetus raidkivist kaarportaal (F.37).

Pikk tänav 13 on suure mantelkorstenköögiga elamu. Korstna rekonstrueerimine oleks väga lihtne, kuna köögi osa on täiesti säilinud. Ka hoone välisarhitektuur väärrib säilitamist. Kahjuks on hoone lastud laguneda. Viimane remont oli 30 aastat tagasi. Hoone vastas, Pika ja Moskva tänava nurgal on säilinud kivitara. Nurgapealse hoonena (Pikk ja Kesk tänav) annaks seda XVIII sajandi kivihoonet hästi eksponeerida.

Pikk tänav on suurte koolitraditsioonidega tänav. Esimene kool asutati Kuressaares Taani valitsuse ajal, Rootsi ajal tegutses kool edasi. Põhjasõja ajal koolimaja hävis ja koolitegevus seisis kuni 1714.aastani. Esimese koolimaja asukoht pole täpselt teada, kuid arvatakse, et see oli Pikal tänaval. XVIII sajandi lõpul viidi Liivimaa viitsekuberneri Campenhauseni poolt läbi uus koolireform, millega seoses asutati 1785.aastal Kuressaare 5-klasiline pearahvakool. XIX sajandi algul (1804.a.) muudeti kool kreiskooliks, mille esimeseks inspektoriks oli J.W.Luce. Kreiskooli uus hoone ehitati 1811.aastal Pikale tänavale nr.31 (Sterni gravüür "Adlige kreisschule" XIX saj. keskelt (F.34)). Algselt oli koolimaja pikk, madal, ühekorruseline, kahe tiivaga, rangelt sümmeetriline kivihoone, kergelt eenduva keskrisaliidi ja kolm-nurkse frontooniga fassaadidel. 1865.a. muudeti kreiskool kesk-kooliks ja 1909 gümnaasiumiks. Kooli siseste muudatustega seoses toimus koolimajale pidev juurdeehitus ja ümberehitus.

1907-1910 valmis ilus jugendstiilis kahekorruseline hoone, mis kahjuks hävis teises maailmasõjas. Hoone taastati maitsetult hoone stiili arvestamata (F.34,35,36).

Pikal tänaval on hooneid, mis on seotud rohkete kultuuri-

looliste sündmustega. Pikk tänav 4 on vana kiviait, mida kasutati suveteatrina. Siin mängiti esimene näitemäng (end. konsul V.Schmidti ja hiljem kaupmees A.Lingi kaubaait). Selle esimese Kuressaare teatrimaja suur aed ulatus Moskva tänava tollihoone-teni välja, kus peeti aiapidusid (f.38).

Nagu juba varem nimetatud, asus Pikk tänav 6 esimene trüki-koda ja ajalehe toimetus, kus 1883.aastal hakati välja andma aja-lehte "Saarlane". Pikk tänav 26 asus sakslaste klubi "Bürgermusse", kus töötas saksa gümnaasium. 1944.a. hoone põles, ja on osaliselt taastatud tööstuskombinaadiks. Pika, Lasteaia ja Moskva tänavate vahelises kvartalis on suur kivitaraga piiratud aed-park m. Maagi aed, mis varem kuulus lahkusuliste kogudusele. Aias asuvas puumajas oli varem kirik. See park on nii Pika tänava kui ka linna ainuke haljasala, mida tuleks väga hoida. Praegu asub siin lasteaed. Üldse on Pika tänava äärsete hoonete õued ja aiad suuresti kannatanud viimaste aastate intensiivse ehitustegevuse tõttu. Keset elamurajooni, vanas linnasüdames, asub nüüd autobas kõige oma garaažidega ja praegu ehitatav silikaatkivist tööstus-kombinaadi hiigelhoone. On kõigile selge, et sellised ettevõtted tuleb viia linnast välja. Tänav on väga halvas olukorras. Siinne ehitustegevus vajab tõsisist reguleerimist ja vahelesegamist. Tei-siti hävib vana tänav täielikult nii oma algse planeeringu kui ka hoonestusega.

Moskva tänav.

Moskva (end. Tolli) tänav praegune situatsioon linnaplaanis on välja kujunenud linna esimeses kasvuringis XIV-XV sajandil. Tänav tekkis Pika tänav haruna ja suundub, ahenedes kagusse, sadama ja linnuse juurde. Kuna abajas ulatus kaugele maa sisse (aastal 1000 ulatus see Sörve turuni), siis oli Moskva tänav alg- selt linna läänepoolseks piirdealaks. Veel 1803. aasta linnaplaa- nil on näha tiigid Väike-Sadama ja Moskva tänav vahelisel alal. Ka praegu on need alad madalad ja vesised tänaväärsele hoonestu- sele vaatamata. XIV sajandil oli mere all Tori küla. Vesi ulatus Moskva tänavani. Moskva ja Väike-Sadama tänavate ristumiskohal võis olla esimene linna sadamakoht ja muul. Koos mere taganemise- ga liikus kaasa lõunasse ka sadam, kuni praeguse Tori sadamani.

Moskva tänav moodustab Lasteaia ja Väike-Sadama tänavate ris- tumiskohal kolmurtse väljaku, mida rahvasuus kutsutakse Sörve turg. V. Milleri arvates oli siin linna esimene turuplats, kuhu koondusid kokku kõik tähtsamad teed. V. Miller kirjutab: "Moskva tänav tuli kiriku juurest ja jätkus linna Lääne-Saaremaaga ühen- dava maanteena, Lasteaia tänav viis Ida-Saaremaale suunduvale maanteele, Väike-Sadama tänav tuli sadamast, Suur-Põllu tänav ühendab väljakut Põllu ja Tori külaga. Linn ise aga kasvas edasi peamiselt piki Lääne-Saaremaale viivat teed,¹⁷⁾ s.t. mööda Moskva tänavat. Arvestades aga asjaolu, et veel aastal 1000 oli Sörve turuni vesi ja meri ulatus Moskva tänavani, ei saa siinse turu- platsi asukoht olla tõenäone. Esimene linna tuumik võis tekkida

---

17) V. Miller, Kingissepa linn. Saaremaa juht, Tallinn, 1963, lk. 43.

Moskva, Pika ja Lasteaia tänavate vahelisele alale ja esimene turuplats Pika ja Lasteaia tänavate ristumiskohale. Sellist arvamust avaldab oma töös arhitekt K. Aluve. (Linna teke ja linnaplaani kujunemine on antud täpsemalt töö esimeses peatükis).

Moskva tänava hoonestuse linnaehituslik situatsioon pärineb XVIII ja XIX sajandist. Sõjajärgsetel aastatel on seda rikutud vanade hoonete lammutamise ja uute hoonete rajamisega (kino ja elamud). Tänaval on esindatud nii kivi kui puitarhitektuur. XVIII sajandi kiviarhitektuuri silmapaistvamateks näideteks on klassitsistlikus stiilis vanad tollihooned ja nende juurde kuuluv "Packhaus", Moskva tänav nr. 16 ja 18. Hooneid ühendas dolomiitpostidest värav, mida dekoreerisid raidkivist figuurid ja laternad. Kahjuks pole väravad säilinud, kuid väärivad kindlasti taastamist (F.39).

Tollihoonete vastas Moskva tänav nr. 23, asub ilus paekivist ühekorruseline elumaja ja, mille fassaad on liigendatud laia katusealuse horisontaalkarniisi ja pilastrite reaga. Pilastrite joonia stiilis kapiteelid on väga hästi töödeldud (F.42). Hoone kuulus parun von Nolken'ile. Hoone juurde kuulus suur põlispuudega aed, mis oli piiratud kõrge kivitaraga. Kivitarad dekoreerisid dolomiitplokkidest väravapostid kuulikestega. Moskva tänava ääres on rohkesti säilinud kivitarasid. Neid tuleks hoida ja säilitada. Eriti ilus perspektiivvaade avaneb nn. Sõrve turult Lasteaia, Moskva ja Põllu tänavatele. Seda ilu kroonib rohke haljastus Maabi aia näol, kiviaiad ja väljakul asetsev kaev. Selline kaev on linna uhkuseks. Ta demonstreerib kohalike meistrite head kunstimaitsset ja kvaliteetselt tehtud tööd. Kaevule tuleks restaupeerida tuulelipp ja vana latern. Taastada tuleks ka tänava muna-kivisillutis (F.40).

Ka puitarhitektuuri alal on tänaval ilusaid näiteid. Näiteks majad nr.9 ja 11, mida dekoreerivad ilusad sepsidetailid (veekogujad, jne.). Moskva tänava alguses asus varem sakslaste "Salongklubi". 1917.aastal hoone hävis. Sõjajärgsetel aastatel ehitati siia Kingissepa elektrijaam. Peab mainima, et väga halvasti valitud koht. Elektrijaama õige koht ei ole südalinna elamurajoonis. Elektrijaama ümbrus on korrast ära. Salongklubi endine suur parkkoppel hävinud, tänav on laiendatud, kivitarad on lõhutud.

Selliste utilitaarsete hoonete püstitamise vanalinna südamesse tuleks edaspidi otsustavalt lõpetada (F.41).

Pioneerit tänäv.

Vanalinna tänavatest väärilb tähelepanu Pioneerit, endine Preestri tänäv.

Pioneerit tänäv 1 on hoone, mis kuulub ehitusmälestisena riikliku kaitse alla (arhitektuurimälestiste kaitzenimestik nr. 191). Maja on ehitatud XIX sajandi alguses kaubahooviks. Hoone esimene korrus, kus asuvad kaupluse ruumid, on kivist, teine korrus on katusekorrusena välja ehitatud hoone keskmises osas, on puidust. Hoone välisarhitektuuron säilinud. Kuressaare kaubahoov on tüüpiliseks klassitsistliku arhitektuuri näiteks, mille ehitamisel on aluseks võetud ülevenemaalised tüüpprojektid. Valgete, paarikaupa asetatud dooria stiilis dolomiitsammaste rida, kaunistab hoone tänavapoolset fassaadi. Sannaskäigule on antud nii konstruktiivne kui ka dekoratiivne rütm. Teise korruse väljaehitus on suurte akendega. Akende all on dekoratiivsed balustrid. Kolmnurkset viilu ümbritseb hammaskarniis. Hoonel on l.mai tänava poolsel küljel kitsas siseõu, midagi sarnast Tallinna vanalinna siseõuedega. Hoone plaanilahendus on põhilises osas säilinud, tänavapoolsete kaupluseruumide ja õuepoolsete laoruumidega. Teise korruse plaanilahendus on muudetud, seoses korruse ümberehitamisega elukorteriteks. Gorki tänava poolses otsas on kahekorruseline hilisem juurdeehitus, milles paiknevad eluruumid. Hoone väärutus nii üksikhoonena kui ka ansambli seisukohalt on suur. Koos vastasasuva ringpoodide reaga ja l.mai tänava nr.5 hoonega moodustab hoone ühtse raekoja väljaku ansambli. Hoone peaks kindlasti säilitama oma esialgse, kaupluse, funktsiooni. Hoone juurde kuulub S-kivi katus. Õueansambel tuleks korrastada, puidust kuurid lammutada.

Gorki tänava poole avanev l.mai tänav nr.4 hoone tuleks ise-
seisva hoonena välja tuua. Hoone dolomiidist sambad tuleksid re-
konstrueerida. Peale mainitud korrastustöö võib kaubahoovi hoonet
eksponeerida kui tõeliselt väärtuslikku ajaloolist ehitismäles-
tist (F. 43 ja 44).

Pioneeri tänav 2 asub Kuressaare linna kõige vanem apteek.
Hoone on ehitatud apteegiks ja apteekri eluruumideks XVIII sajandi lõpul, ja säilitas oma funktsiooni viimase ajani. Ajaloolised andmed esimese apteegi kohta linnas pärinevad aastast 1680. Põhjasõjas 1710.aastal apteek hävis. On teaduslik alus oletada, et esimene apteegi hoone asus praeguse hoone kohtal. Hoonel on tähelepanuväärsed apteegi jaoks ehitatud võlvidud keldriruumid. Hoone välisarhitektuur on väga ilus. Ühekorruseline, kelpkatusega hoone mõjub rahulikult ja lihtsalt. Peasissepääsuga hoone keskelt sisenete hoone eeskotta, kus viib üks keldrikorrusele ja stiilne puittrepp teisele korrusele. Apteegi ruumid asuvad hoone vasakpoolses tiivas. Hoonel on säilinud väga tüüpiline XVIII sajandi plaanilahendus, rohked raidkivi detailid, suured dolomiitplokkidest trepiastmed ja stiilne välisuks. Pioneeri tänava ansambli, hoone XVIII sajandi arhitektuurse lahenduse, fassaadi, linnaehitusliku situatsiooni, tänavseina, apteegi 170 aastase traditsiooni ja kultuuriloo seisukohalt (siin suvitas pikemat aega van^e kirja^enik Leskov) väärrib hoone täielikku säilitamist.

Pioneeri tänav tervikuna oma algse situatsiooni, struktuuri ja planeeringu poolest, oma vanade hoonete ja rohkete kivitarade poolest väärrib tõsist tähelepanu ja säilitamist. Praeguse kolmnurkse väljaku keskele, kus veel 100 aastat tagasi oli tiik, võiks teha basseini. Veel hilja aegu oli siin kaal heinakoormate kaalumiseks. Siit kaudu käidi heinaturul kauplemas.

Kitsas tänav.

Kitsas tänav kulgeb paralleelselt Tallinna, end. Lossi tänavaga ja suundub Engelsi tänavasse (end. Raekoja tänav). Tänav oli algselt linna piiriks. Siit algasid Kaarma Suuremõisa põllud. Tänav oli varem väga kitsas, 4 meetrit ja tema hoonestustraditsioonid on suhteliselt hilised. XVIII sajandi linnaplaanil on märgitud mõned üksikud aidad. Kogu tänava äär oli kõrge kivitarauga piiratud. Tänav oli piiriks ja kaitseks Lossi tänava äärsetele kruntidele (F.60). Viimastel aastatel on kahjuks tänavat tunduvalt laiendatud, millega seoses on hävinud tänava esialgne planeering. Tänav esialgne laius tuleks taastada koos munakivisillutise ja paeplaatidest kõnniteega.

1.mai tänav.

1.mai, endine Kauba tänav hargneb Pikalt tänavalt ja kulgeb sirge tänavana Tallinna tänavale, moodustades Lasteaia ja Tallinna tänava ristumiskohal kolmnurkse väljaku.

Tänav tekkis Pika tänava haruna, olles otseühendusteeks uuele keskväljakule Lääne-Saaremaalt. Seoses uue linnakeskuse tekkimisega ~~alates~~ XVII sajandist ^{tänav} saiveriti elavaks liiklusmagistraaliks.

1.mai tänava äärde jääb kolm kvartalit. Kvartalite kinnistud on mitmesuguse suurusega. On suuri nelinurkseid krunte, mis ulatuvad läbi kvartali, on ka väiksemaid. Tänava sotisaalne koosseis väljendub hästi tänava nimes - Kauba. Tänava algus oli Kuressaare äriala, kaubanduskeskus. Kauba tänaval elas ka käsitöölisi: kingseppi, kellaseppi, mütsitegijaid, lihunikke, jne. Tänav on munakividega sillutatud. Tänavseina arhitektuur on mitmekesine. Tänava alguse hoonestus on kompaktne, valitsevad kelp- või poolkelpkatusega kiviehitised. Siin olid jõukate kaupmeeste elamud ja rohkesti kauplusi. Tänava lõpus on käsitööliste ühekorruselised elamud, mis tihti on puitehitised (F.45).

Hoonestus suundub ridamisi, igal krundil kvartali sügavusse. On säilinud vana hoonestuse ja õueansambli süsteem. Õuedel on palju suuri kiviaitu ja ladude hooneid. Elamud vahelduvad tänavaäärsete taradega. 1.mai tänava aedades on palju valgeid akaatsiaid.

Vanim arhitektuur selles tänavas on XVII sajandist. See on 1.mai tänav nr.5 - endine Laurentsiuse kiriku pastoraat. Põhja-sõja aegses tulekahjus, kus enamuse linna hävis, jäi hoone ter-

veks. Hoone väärrib märkimist ansambli seisukohalt. Asudes koos tänavaäärse abihoonega nurgapealsel krundil, mis on piiratud kõrge kivitaraga, moodustab hoonete ansambel omapärase kinnise tänavseina. Suhteliselt kitsas Pioneeri tänav (6-7 m) moodustab kahepoolsete madalate hoonete ja kiviaedadega ilusa perspektiivvaate. Hoone ise on madal ja pikk kiviehitus, mõjudes laia paalademena. Hoone plaanilahendus on hilisemate ümberehituste käigus mõnevõrra moonutatud. Säilinud on saal, mida kasutatakse ka praegu klubi ruumina. l.mai ja Pioneeri tänava tänavperspektiivi, hoone linnaehitusliku situatsiooni, tänavseina, eriti aga antud linnaosa ansambli seisukohalt tuleks hoone säilitada ja rekonstrueerida. Hoone juures on säilinud õueansambel ja põlispuudega aed.

XVII sajandi ehitis on ka maja nr.11, mis on Võidu tänavalt hästi disponeeritud. Hoone on lihtne, ühekorruseline, osaliselt katusekorruse väljaehitusega. Kõrge kivikatuse ja mantelkorstenköögiga. Hoone esialgne, barokne plaanilahendus on säilinud. Kolm tuba suure köögiga keskel. Esikust viib stiilne trepp teisele korrusele. Säilinud on rohkete sepi detailidega barokstiilised ukse ja paeplaatidest pörandad. Kahjuks on hoone halvas seisukorras ja vajaks kiiresti remonti. Hoone juurde kuulub suur krunt ilusa aiaga. Vastasasuvate kivihoonetega moodustab maja väärtusliku ajaloolise ansambli. XVII sajandi arhitektuuri näidete üldise vähesuse tõttu, tuleks siinseid hooneid (maja nr.5 ja nr.11) eriti hinnata. Nende lammutamisega kaotaks suhteliselt lühike tänav oma ajalooliselt väljakujunenud struktuuri (F.46).

Peale mainitud hoonete on l.mai tänaval näiteid ka hilisemast ajast. Mõned vanad hooned on saanud endale uue fassaadi, näiteks maja nr.8. Hoone jugendstiilis fassaad on aastast 1911.

Kauplusena täidab hoone oma funktsiooni tänaseni. Hoone fassaad on väga rikkalike raihdetailidega. Jugendstiilis kapiteelid on väga meisterlikult töödeldud ja väga omapäraste vormidega. Nii nagu klassitsism, nii esineb ka jugend oma erivormides (F.47,48).

Maja nr.10 on klassitsistliku fassaadiga, ehitatud XVIII sajandi lõpul. Hoone fassaad on sümmeetriline, keskrisaliit on markeeritud pilastrite ja kolmnurkse frontooniga. Pilastritega on kaunistatud ka hoone nurgad. Pilastrite kapiteelid on voluutidega, mida ühendab lai munavööt-karniis. Esimese korruse aknaid kaunistab konsoolidele toetuv karniis, teise korruse aknad on piiratud pilastritega. Pilastrite kapiteelid on kohalike kivi-raiurite meistritöö. Hoones oli algselt veinikauplus. Vastavalt hoone funktsioonile, on tänaseni säilinud õuepealsed võlvitud lagedega veinikeldrid ja suured laohooned. Koos elumajaga moodustavad nad suurepärase kaupmehe elamu ansambli (F.47,49,50).

Silmapiistvad hooned on l.mai tänav nr.13 ja nr.7. Maja nr. 13 fassaad on poolkaares frontoonide ja pilastritega jaotatud kolmeks risaliitideks. Fassaadi kaunistab lai horisontaalkarniis ja laiad raidkiviaknaraamistused. Hoone juurde kuulub hästi säilinud õueansambel aiaga.

Maja nr.7 on kahekorruseline kiviehitis, mis kannab frontoonil raidkivist dekoratiivdetaili. Hoone fassaad on sümmeetriline, väga laiade profileeritud raidkivist akna- ja uksepiiretega. Hoone nurgad on rusteeritud. Akende ja uste piirded lõpevad ornamentaalsete raidkivist ilustistega (F.5,1,52,53).

Gorki tänav.

Gorki, endine Kohtu tänav hargneb pika ja lookleva tänavana Pikalt tänavalt keskväljakule. Tänav praegune situatsioon linna plaanis on väljakujunenud linna teises kasvuringis. XVII sajandist alates, seoses uue linnakeskuse tekkimisega kujunes tänav pealiiklusteeks Läände. Tänav nimetus - Kohtu - on tänini rahvasuus tuntud. Tänav lõpus, linnavärvate taga asus kaak. Mõõda tänavat viidi vange kaagikohtust, raekojust, hukkamispaigale.

Tänav alguses on krundid leiad ja nelinurksed. Igale krundile kuulub juurde avar õu ja aed, mida ühendab kivitara. Isegi puithoonete juurde kuuluvad paekivist tarad. Gorki tänav aedades on palju valgeid akaatsiaid ja musta leedripuud, mis aegade jooksul on kohaliku kliimaga naturaliseerunud. Leidub ka äädikapuid ja harilikku pükspuud, rääkimata pärnadest, saartest, jalakatest jne. Tänav on munakividega sillutatud.

Tänav alguse hoonestus on kiviehitused, koos laoruumide ja aitadega õuel. Siin olid kauplused. Gorki tänav keskel ja lõpus elas vanasti palju käsitöölisi. Nende puitelamud asuvad tihedalt üksteise kõrval. Siin elasid pagarid, kübarategijad, pleksiped, lukussepad, maalrid. Siin asusid suured mehhaanikatöötajad. Tänav lõppu on viimastel aastatel ehitatud palju individuaal-elamuid.

Üldiselt on tänavseina arhitektuur mitmekesine, pärinedes eri aegadest. Vanemad kiviehitused on XVIII sajandi lõpust. Enamik puitarhitektuuri on XIX ja XX sajandist (F. 54 ja 55). Tänav on säilitanud oma algse struktuuri. Eriti tuleb esile tõsta õuehooneid ja siseõuede miljööd, mis kahjuks viimastel aastatel pi-

devalt hävivad. Näiteks Gorki tänav 20 oli ilus mõisniku elamu-ansambel, kivist elumajaga tänava ääres ja rohkete kivist majandushoonetega õuel. Aias on suured valged akaatsiad. Õuel on säilinud suur võlvitud lagedega kelder, mille üks ots muudeti garaažiks, toredad tallid ja aidad, milledest osa on ümber ehitatud elamuteks. Tänav ääres on kiviaed. Suur aed ja õu, mis varem oli ideaalses korras on laostunud.

Gorki tänav 42 on endine aadli elamu XIX sajandist. Hoone asub tänavast veidi eemal põlispuude vahel. Tänav äärde jääb kivitar, mida kaunistab hoone ees ilus sepisaed ja sepivärav. Kahjuks on kõik väga halvasti seisundis ja lagunemas. Majaelanikud kurdavad, et linn ei anna mingit abi kivitarade remondiks. Ka elamu vajab remonti. Raidkivist aknaraamistused ja karniisid lagunevad. Kas tõesti pole saarlaste hulgas enam ühtegi kiviraidurit? On viimane aeg mõelda sellise kaadri ettevalmistamisele kohalikus tööstuskoolis. Muidu vana arhitektuur hävib ja me ei suuda seda hävingut millegagi peatada. Hoone algne plaanilahendus on säilinud, kuid väärtuslikud kahhelahjud on lammutatud.

Gorki ja Oktoobri tänav nurgal asub praegune trükikoda. Tsaari ajal oli selles hoones ajutiselt merekool, kodanlikul ajal kondiitriäri ja kohvik. Hoone on säilinud algsel kujul, ~~ilmsa klassitsistliku naksuga~~ Hoone vastas on suured kiviaidad ja kõrge kivitar, mis moodustab kinnise tänavaseina. Üle kivitara ulatuvad kõrged puud. Tänavapilt antud tänav lõigus on väga miljöörikas. Tänav kattedeks on munakivisillutis ja kohati väga kitsas - 50 cm. paeplaatidest kõnnitee. XX sajandi alguses sai tänav endale tööstusliku ilme. Siia ehitati leivatehas ja tööstuskool, mis oma suurte hoonetekorpustega rikkusid vana tänav ilme. Kuni XIX sajandi keskpaigani oli linnaseaduste järgi keelatud leivaahjude ja saunade ehitamine keset linna. Tööstusettevõtete kohta peaks selline seadus kehtima ka tänapäeval.

Oktoobri, 21. juuni ja Võidu tänav.

Oktoobri ja 21. juuni, endised Komandandi ja Garnisoni tänavad, algavad Gorki tänavalt ja suunduvad Tallinna tänavasse. Tänavate praegune situatsioon linnaplaanis on autori arvates välja kujunenud XVII sajandi keskel, 1652. aastal, rootslaste ajal kavandatud uue linna planeerimise kava järgi. Tänavad on rajatud sirgetena, XVII sajandi linnaehituse põhimõtetele vastavalt. Tänavate ääres on laiad nelinurksed krundid. Majade blokid on planeeritud sümmeetriliselt tänava mõlemal poolel. Tänavate ääres on ainult elumajad, kõrvalhooned on paigutatud õue sügavusse, moodustades ühtse arhitektuurse ansambli. Tähelepanuväärne on kruntide sisene haljastus, suured aiad, mida piirab kivitara. Tänava vanim hoonestus on XVIII sajandi lõpust. Silmapaistvaks hooneks on Oktoobri tänav nr.9, endine Liivimaa viitsekuberner B.v.Campenhauseni elumaja. Hoone on ühe korruseline, ehitatud kõrge tahatud dolomiitplokkidest soklile. Hoone fassaadi kaunistab lai profileeritud katusealune karniis ja kitsas hammaskarniis. Aknaid ümbritsevad laiad raidkivist piirded, mida dekoreerivad akna pealsed lukukivid ja aknaalused laiad dekoratiivsed pinnad. Akende vahel on raidkivist kapiteelidega pilastrid. Hoonel on nurgarõdu, mida kaunistab klassitsistlikas vormides metallist rõdುವõre. Rõdu uks on üleval poolkaarekujuline ja kaunistatud laia raidkivist piirdega. Uksepealne framuugiga aken on dekoratiivsete metallist prosspulkadega. Peasissepääs on Oktoobri tänavalt. Klassitsistlik välisuks on laia profileeritud raidkivist piirdega ja uksepealse laia profileeritud karniisiga. Framuugiga akent kaunistab metallist klassitsistlik dekoratiivdetail, mis on ühine rõdu võre klassitsistlike vormidega. Hoonel oli algselt kõrge S-kivi katus, mis tuleks kindlasti taastada.

Hoone XVIII sajandi plaanilahendus on täiesti säilinud, suure saali ja rohkete kõrvalruumidega. Nurgapealne ruum, kus viis uks rõdule, on poolkaarekujuline. Hoonel on võlvid keldrid. Hoone juurde kuulub suur põlispuudega aed. Viitsekuberner B.v.Campenhauseni maja oli XVIII sajandi lõpul Kuressaare seltskondliku elukeskuseks ja tooniandjaks. Campenhausen püüdis siin juurutada Riia kõrgema seltskonna harrastusi. Tema majas töötas asjaarmastajate teater, lugemis- ja muusikaring, meeste klubi, tantsuklubi jne. Kümne aasta jooksul anti siin välja käsikirjalist ajalehte "Arensburgsche Wochen oder Intelligents Blätter" (hakkas ilmuma aastal 1785). Siin alustas tegevust kooli teater (Schultheater). Campenhauseni majas korraldati suuri vastuvõtte, pidusid ja teatrietendusi. Selline suure kultuuriloolise tähtsusega hoone vajab paremat valdajat ja tähelepanelikumat suhtumist. Hoone on täiesti korras. Siin võiks olla näiteks laste raamatukogu ja lugemislaud. Aed tuleks korrastada. Väljalangenud puude asemele istutada uued.

Oktoobri tänav 10 on samuti XVIII sajandi hoone. Algselt kuulus maja parun v. Buxhövedenile. Buxhövedenid on laialt tuntud aadliperekond Saaremaal. Maja on tüüpiline XVIII sajandi elamu, paekivist, laia katusealuse karniisi ja rohkete raidkivist detailidega. Hoone väärib rekonstrueerimist. Suur aed, mis ühineb maja nr.9 aiaga, tuleks korrastada. Kohatu plankaed tuleks asendada paekivist taraga.

Oktoobri tänav oli vanasti üks linna ilusamaid tänavaid. Suuri krunte ühendas kõrge kiviaed, mis vaheldus üksikute hoonetega. Selline kahepoolne kinnimüüritud tänavsein mõjub esialgu külmana ja kivisena. Perspektiivvaates aga on tänava pilt hoopis teine. Kõrged puud ja põõsad, eriti aga kestaniid, sirelid ja jasmiinid

oma õitsemise ajal, olid kivitara ilusaks dekoratsiooniks, luues väga meeleoluka tänavapildi (P. 56). Tänav munakivisillutis ja kitsas paeplaatidest kõnnitee oli antud ansambli lahutamatuks osaks. Tänapäeval selline tänavapilt kaob. Tänav on küll säilitanud oma algse struktuuri ja osaliselt ka hoonestuse, kuid on väga halvas seisundis. Tänaväärde, vahetult Laurentsiuse kiriku kõrvale on ehitatud uued silikaatkivist elamud. Kivitara nende ümbruses on lammutatud. Aiad hävivad, sest uued hooned ei ehitata mitte tänaväärde vanade lammutatud hoonete asemele, vaid otse krunni sügavusse, endisesse põlispuudega aeda. Sellise ehitamisega kaasneb tänavate pidev laiendamine ja õgvendamine, mis vanade tänavate juures on täiesti lubamatu. Nii hävitatakse teadlikult vana tänavate võrk.

Oktoobri tänav tuleks säilitada ja rekonstrueerida. Hoonetel nr.9 ja nr.10 tuleks leida uus valdaja. Neid hooneid saab kasutada praegusest palju otstarbekamalt. Taastada tuleks maja nr.10 krunni piirav kivitara mis on asendatud kohatu planguga. Rekonstrueerida tuleksid majad nr.5 ja nr.7 koos krunni piiravate kivitaraadega ja samuti hoonete vastas asuva kivitara tänaväärde. Rekonstrueerimist vajab trükikoja kõrval asuv kahekorruseline kivimaja. Hoonele tuleb leida tema arhitektuurile sobivad funktsioonid.

21.juuni tänav on kaotanud suures osas oma algse struktuuri ja arhitektuuri. Vanade majade lammutamine ja uute ehitamine algas juba kodanlikul ajal. Enamik uusi hooneid on rajatud siiski viimastel aastatel. Uued neljakorruselised silikaathooned on rajatud otse vanadele bastionidele. Nende ehitamisega hävisid vanad õued ja aiad. Üksikud puud, mis jäid kasvama või istutati, on asfaldi sees kuivenud. Selline uute hoonete planeerimine vanalinna südamesse on täiesti mõtlematu tegu. Tänav on kaotanud oma algse

positsiooni. Tähelepanelikuma suhtumise juures oleks võinud kujundada sellest tänavast ülemineku joone uuele linnaosale. Bastionid oleks tulnud fikseerida. Siia oleks tulnud rajada haljasvöönd nagu näiteks Tallinnas, kus bastionide vöönd moodustab haljasvööndi ümber vanalinna. Tänav lõpus on säilinud mõned huvitavad tänaväärsed aidad ja osaliselt kivitara. Kindlasti vajab säilitamist koolimaja kõrval asuv väike maja koos temale järgneva aida ja kiviaiaga (21. juuni tänav nr. 16).

Oktoobri ja 21. juuni tänavaga on samaaegne Võidu tänav. Võidu tänav on oma algse struktuuri ja arhitektuuri säilitanud täielikult. Kitsas ja lühike tänav teeb kiriku juurde suundudes käänaku. XVIII sajandi hoonestus ja kivitarad loovad omapärase ajaloolise miljöö. Tähelepanu väärib maja nr. 2. Hoone on XVIII sajandi aadlilemu, tüüpiliseks näiteks Kuressaares. Ühekorruseline mansardkorrusega elumaja on säilitanud algse plaanilahenduse ja väärtusliku sisekujunduse (stiilne sisetrepp, paeplaatidest laotud põrandad, stiilsed ukseid jne.). Hoone fassaadi kaunistavad rikkalikud raiddetailid, portaal, laiad aknapiirded, karniisid, suurtest dolomiitplokkidest sokkel, klassitsistlikus stiilis välisukse jne. Säilinud on õueansambel, mis vajab kiiret korrastamist. Maja õuepoolse fassaadi ees oli suur terrass dolomiidist trepiastmetega. Treppe kaunistavad raidkivist lõvifiguuridega skulptuurid. Hoone vastas on tänav äärne kivitara, mis ühineb Tornis tänav nurgal poolkaarekujulise aidahoonega. Tänav algne planeering ja arhitektuur vajab säilitamist.

Tori linnaosa.

Tori nimeline linnaosa tekkis XVIII sajandi lõpul. Erialgu olid siin eestlaste, nn. "saunikute" külad, mis asusid linna piirava palissaadtõkke taga. Siinsed elanikud ei kuulunud linnakodanike hulka. Peamiseks elatuselaks oli aia- ja loomapidamine, kalandus ja laevaehitus. Olles surutud linnatara ja kirikumõisa maade vahele, kujunes siin ebakorrapärane ja kodarjas tänavatevõrk (Suur-Põllu, Väike-Põllu, Väike-Sadama ja Kõver tänav). Enamik hoonestusest on puitehitised, vanemad neist XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandist.

Tori lõunaossa, neemiku tippu viib Suur-Sadama tänav, mis hargneb Ranna ja Mere tänavaks. Ranna tänava alguses oli tollimaja ja Tori kõrts. Viimane on praegu ümber ehitatud elumajaks. Siin on palju huvitavaid kalurimaju. Ranna tänav 10 ja 14 on huvitavad mitte üksi oma algse arhitektuuri, vaid ka kultuuriloolises mõttes (F.65). Mõlemates majades suvitas kunagi Lydia Koidula. Majas nr.14 on täielikult säilinud roovialune köök. Hoonel on väga lai sepanaeltega lõõdud laudvooderdis. Väikesed kuue ruuduga ja luukidega aknad. Hoone väärrib eksponeerimist. Huvitavaid vanu kalurimaju on säilinud veel Mere ja Suure-Sadama tänaval. Suur-Sadama tänav oli esimene, mille äärde istutati puud, kahjuks on enamus neist hävinud.

Suur-Sadama nr.39 on XVIII sajandi lõpust. Hoone algne plaanilahendus on täielikult säilinud. Maja keskel on roovialune köök, mille ümber on neli tuba. Klassikaline näide XVIII sajandi kaluri elamust. Suur-Sadama tänaval on rohkesti XIX ja XX sajandist laevakaptenite elamuid. Näiteks Suur-Sadama nr.24, mis on rohke te sepi detailide ja ilusa klassitsistlikus stiilis sepi saia ja

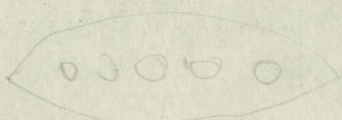
värvavaga (F.67).

Vanim arhitektuur Tori linnaosas on saarele ehitatud haigla-
hoone XVIII sajandi lõpust. Hoone põles XIX sajandi alguses, kuid
~~algsel kujul~~ ^{taastati} algsel kujul. Haiglas töötas dr. Luce. Praegu on
hoone tugevasti ümber ehitatud.

Põduste jõe ja kalasadama vahel oli Kuressaare suurim lae-
vaehitusplats. Laevaehitus oli XIX sajandi algul Kuressaare
meeste peatöök¹⁸⁾ (F. 62,63,64,66).

---

18) Autori poolt kogutud suulised andmed A.Paivel'ilt 1967.a.

Linn XIX sajandil.

Täiesti uue arenguetapi ja uue joone linnapilti tõi XIX sajand. Kuressaare muutus ülevenemaalise tähtsusega kuurordiks. Avastati Kuressaare lahe ja Suurlahe muda raviomadused. 1840. aastal ehitati linnas esimene mudaravila. See asus praeguse staadioni kohal nn. "Weise" heinamaal ja kasutas muda samas kõrval asuvas lahest. Kui raviks hakati kasutama Suurlahe muda, toodi mudaravila 1856. aastal üle praegusele asukohale V. Kingissepa tänavas. Madal pikk puuhoone, otsafassaadiga tänava poole, on säilinud tänaseni. Nii algas XIX sajandi keskel linnust piirava madala maa-ala tänavateks planeerimine ja hoonestamine. Tekkisid Kingissepa ja Dejevi tänavad. Tänavate hoonestus erineb kardinaalselt vanalinna XVIII sajandi arhitektuurist. Uued hooned on suvila tüüpi, ruumikad, rõdude ja verandadega, harilikult kahe kornuselised puitehitised.

Erilist tähelepanu vääriavad lossi viiva tee äärde ehitatud, *Tallinna tn. m. l. j. m. 2.*
~~suveitai talle~~ kahekorruselised luksussuvilad (F. 78,79). 1861. aastal rajati vana mahajäetud kalmistu kohale suurejooneline park. 1889. aastal ehitati parki kuurisaal kohviku ja tentsusaaliga (F.74). Teine kohvik ehitati otse mereranda. Kohviku ees oli terrass, kus mängis orkester. Randa ehitati jahisadam, mis esialgu kujutas endast vaid väikest putkat, kuid hiljem kujunes suurejooneliseks jahtklubiks (F. 75,76,77). 1883. aastal ehitati uus Mudaravila V. Kingissepa tänavale (F.71). Linnuse ümbrus kujunes looduslikult ilusaimaks linnaosaks. Siia rajati puisteed ja aiad. Hooned paiknesid harvalt. Siinne rajoon kujunes suvituselise keskuseks. Siin on tunda kohalike tislimeistrite ja sepameistrite oskuslikku kätt. Näiteks hoone Komsomoli tänav nr.1 on väga ~~stiline~~ *stiline*

sa puidust nikerdatud viiluga. Puitpits on saja aastane. Meistriks oli majaomanik Tosin, Aleksei.¹⁹⁾ Hoonel on pseudorenesanss stiilis uks. Mainitud tislormeistri töid leidub Kuressaares palju, eriti stiilsete uste näol (F.69).

Samas Komsomoli tänaval on ka XVII sajandi arhitektuuri näiteid. 1663.aastal ehitati tollaegse sadama juurde suured kivist viljaaidad, kus toimus laevade laadimine. Ürikute järgi laaditi siit viimane laev 1726.aastal. Peale seda veeti vili aidast paatidega laeva (F.68). 1870.aastal ehitati ait ümber veskiks. Praegu täidab hoone aidafunktsiooni. 1857.aastal rajati praeguse Komsomoli tänavale väike nahaparkimise töökoda (omanik R.Wildenberg), mis hiljem kujunes Tsaari Venemaal esimese järgu nahavabrikuks. Oma arvukate hoonetega (vabriku all oli 9287 sülda maad, ca 4 ha) andis ta linnale mõningaid tööstuslinna jooni. Esimese maailmasõja ajal vabrik hävis. Tänaseni pole sellest midagi säilinud. Vabriku rusudega täideti endine abajas, mille peale on nüüd ehitatud elumajad. Abaja tänav läheb põiki üle lahe.

1894.aastal seoses Roomassaare sadama rajamisega tekkis uus elamurajoon Uus-Roomassaare tänava äärde. See on puht suvitusrajoon, puitehitistega. Hoonetel on suured lahtised rõdud ja verandad.

XIX sajandi lõpul kujunes ka uus elamurajoon Kaarma-Suuremõisa põldudele, linna idaossa. See sirgete tänavatega planeeritud linnaosa võttis mõningal määral aleviku ilme. Siin on väikesed puitmajad aedadega. Linnaosa kandis aedlinna naturaalmajanduse ilmet. Seda rõhutas veelgi 1899.aastal ehitatud hollandi tüüpi tuulik, mis praegu on ette nähtud rekonstrueerida kohvikuks (F.80)

Kodanlikul ajal kasvasid linna suvitusrajoonis kagu suunas põhiliselt puitehitiste näol.

Uus, kehvema rahva elamurajoon kujunes endise Suuremõisa põl-
lule, Orissaare maantee ja Vallimaa tänava vahele. Suurematest
ehitistest väärivad tähelepanu uus koolimaja 21. juuni tänaval,
uus jahisadama hoone ja 1940. aastal valminud linnahaigla, mis oma
õnnestunud fassaadilahendusega jätab valgus- ja õhurikka mulje.

Sõjajärgsetel aastatel on uued suured linnaosad tekkinud
põhja-kirde ja kirde-ida suunas. Põhja-kirde suunas on täis ehi-
tatud venalinna harude vahe Vallimaa ja Ojasoo tänava ning Orisa-
saare maantee vahel, endise Kaarma-Suuremõisa maa-alal. Teine
suurem elamurajoon on tekkinud ida poole, Orissaare ja Pihtla-
tee vahele, endise Kudjapäe mõisa maadele. Uusehituste rajoon
on ka linna lääneosas.

Kalmistu.

Väärtusliku lisa Kuressaare arhitektuurile annab kalmistu. Linna kalmistu rajati 1780.aastal, 1868.aastal kalmistut laiendati. Siitpeale jagunes ta kahte ossa, Uus- ja Vana kalmistu. 1848.aastal ehitati kalmistule kaks klassitsistlikus stiilis templikujulist hauakabelit, mis kuulusid parun V.Buxhoevdenile. Hauakabelid on ehitusmälestistena riikliku kaitse all (nr.192).

XIX sajandi I poolest on silmapaistvaid klassitsistlikus stiilis hauamonumente ja suurte kiviplaatidega kaetud kõrgeid kääpaid. Vanasse surnuaeda on maetud J.W.L.Luce, M.Körber, J.B.Holzmayr jpt. eesti kultuurilooga seotud inimesed (F. 83, 84 ja 85).

Linna siluett.

Linna siluett oma arhitektuuri väljendusrikkuse poolest on vaene. Linna asukoht mereäärsele tasandikule ei võimalda luua erilisi kontraste ja kontuure. Veel XIX sajandil oli linna siluett mere poolt tunduvalt väljendusrikkam, sest linnuse vallidel polnud veel puid. Merelt avanes suurepärase vaade linnuse ja teda piirava muldkindlustuste vööndile. Linna kirikute tornid ja linna tuulikud olid vertikaalseks vastukaaluks linnuse ja linna horisontaalselt kulgevale hoonetemassiivile.

Omapäraselt kauni vaate andsid punased kõrged kivikatused oma valgeks lubjatud harjadega, rohke roheluse rüpes.

Linna silueti taastamiseks merelt tuleksid lossi vallid puhastada liigsest haljastusest.

Linnas tuleks taastada hoonete kõrged punased kivikatused ja krundisisene haljastus. (F. 3,4,5).

Esialgused ettepanekud.

Tänapäeva linnahitaja ei saa ajalooliste linnakeskuste planeerimise ja projekteerimise juures toimida oma tahtmise järgi. Vana seab omalt poolt väga kindlad piirid uuele. Vanade linnakeskuste projekteerimisel tuleb arvestada ajalooliselt väljakujunenud linna struktuuri ja olemasolevat arhitektuuri.

Et ehitustegevus kulgeks Kingissepa linna tänapäeva nõuete kohaselt, tuleb linnasüda kuulutada riiklikuks kaitsealaks. Praegune projekteerimine ja ehitamine tuleb siin allutada erikorrale ja kooskõlastada muinsuskaitse vastavate organitega. Kaitsetsooni ümber tuleb luua reguleerimistsoon, kus ehitustegevus oleks piiratud vastavalt muinsuskaitse alastele vajadustele. See oleks üleminekuala uuele kaasaegse planeeringu ja arhitektuuriga linnaosale.

Kingissepa linna kaitsetsooni moodustaks see osa linnast, mida piirab mere äärest alates, Töö tänav, Kingissepa tänav ja Moskva tänav. Kaitsetsooni piir läheb siit üle Pika tänava l.mai tänavasse ja otse üle l.mai tänava Gorki tänavasse. Gorki tänavalt Oktoobri tänava lõpuni. 8.märtsi tänavalt Tallinna tänavasse. Tallinna tänavalt Engelsi tänavasse ja mööda Kitsast tänavat Dejevi tänavasse, võttes enda alla lossi koos teda piirava haljajärvööndiga.

Kaitsetsooni ümber on reguleerimistsoon. Vt. kartogramm nr.3.

Kaitsetsooni piirides tuleb säilitada: ajalooliselt väljakujunenud linna struktuur. See on:

1) Vana tänavate võrk. Tänavate ajalooliselt väljakujunenud situatsioon linnaplaanis. Tänavate laius, mis keskmiselt on 10 meetrit, munakivisillutis koos kitsa paeplaatidest kõnniteega (laiusega 1 meeter kuni 50 cm.). Tänavate äärsed paekivist tarad nende vahel asuvate dekoratiivdetailidest väravapostidega. Osaliselt säilinud Tallinna ja Moskva tänavate pergipoolses otssas, Kitsas tänavas, Gorki, 1.mai, ka 21.juuni ja Oktoobri tänavatel ja ka mujal. See, mis on alles, tuleb säilitada, mis on hävinud, tuleb taastada! Mitte mingil juhul asendada paekivist ~~tara~~ kohatute lipikaedadega!

2) Tuleb säilitada kvartalite situatsioon ja struktuur linnaplaanis, mille kujundas tänavate võrk ja linna sotsiaalne diferentseerumine. Seda ajalooliselt väljakujunenud kvartalite struktuuri on võimatu säilitada ja taastada vanade tänavanimede taastamisega. Vanad tänavanimed ei tekkinud juhuslikult. Nad tekkisid tänavate ja kvartalite ajaloolisele struktuurile vastavalt. Taastada tuleksid endised tänavate nimed, näiteks:

- Allee tänav, praegune Dejevi
- Raekoja tänav, praegune Engelsi
- Kauba tänav, praegune 1.mai
- Kohtu tänav, praegune Gorki
- Veski tänav, praegune Komsomoli
- Uus tänav, praegune Lenini
- Pärna tänav, praegune Marksi
- Tolli tänav, praegune Moskva
- Komandandi tänav, praegune Oktoobri
- Turu tänav, praegune Pioneeri
- Lossi tänav, praegune Tallinna.

Sellised uued tänavate nimed võivad esineda uutes linnades, või täiesti iseseisvates linnaosades, kus nende olemasolu õigustab kaasaegne linnaplaneering ja arhitektuur.

3) Säilitada tuleb vanade kinnistute ehk kruntide struktuur, nende suurus. Vanadele pargitaolistele aedadele ei saa vaadata kui vabadele ehituskrundidele linnas. Neid ei tohi täis ehitada, vaid tuleb säilitada kui üht kõige väärtuslikumat, pikke aastakümnete jooksul rajatud osa linnast. Praegu on ehitustegevusele ohvriks toodud suur osa vanalinna haljastusest. Veel mõned aastad tagasi olid põlispuude all suured krundid Tallinna, Lenini, Oktoobri, 21. juuni ja Ojasoo tänavate vahel, mis nüüd on puudest lagedad. Põlispuud on massiliselt hävinud igas kohas, kus on teostatud ehituspinnase planeerimise ja asfalteerimistöid.

4) Tuleb säilitada ajaloolised hooned, mis on linna arhitektuuri-ajalooliseks pärandiks. Hooned mis esindavad oma ajastu ehituskunsti ja ehitusstiili. Need on kõigepealt XVII sajandi ehitismälestised, mida nende vähesuse tõttu linnas tuleb eriti hinnata. Näiteks raekoda, vaekoda, endine pastoraat, l.mai tänav 5, hoone l.mai tänav 11 kui XVII sajandi elumaja. Kahekordne kivihooned vaekoja õuel kui XVII sajandi aidahoone. ETKVL laod Komсомоли tänaval kui vanad sadama aidad, mis näitavad vana sadama asukohta linnas. Vana sild kui ehitismälestis üle Peduste jõe, hooned Pikk tänav 40, 42 ja 44. Hooned tuleb remontida ja rekonstrueerida.

5) Eriti väärtuslikud on XVIII sajandi hoonete ansamblid, mille arhitektuur ja miljöö loovad terviku. Näiteks Keskväljaku hoonete ansambel, kuhu kuulub peale raekoja vaekoja veel Tallinna tänav nr.25 ja nr.27. Seda ansamblit rikastab Tallinna tänaval asuv Laurentsiuse kirik koos aia ja pargiga ja selle vastas asuv

Võidu tänav toreda kiviaida ja paekivist taraga. Omaette ansambli moodustavad Tallinna tänava hooned, mis kuuluvad praegu sõjaväele. Need hooned, ehkki sõja ajal osaliselt põlenud, on säilitanud oma algse fassaadi ja algse tänavseina rütmi. Fassaadid tuleksid restaureerida, pilastrite kapiteelid puhastada. Taastada tuleksid kõrged S-kivi katused. Praegused madalad katused on rikkunud vanade hoonete arhitektuuri. Vanade hoonete fassaadide ja katuste restaureerimine aitaks palju kaasa vana tänava ajaloolise ilme taastamiseks. Sellisel juhul ei suudaks unehitused vanadele mingit konkurentsi pakkuda.

Tallinna tänav tervikuna väärib vana linnatänavana eksponeerimist. Siin tuleks maksimaalselt läbi viia restaureerimis- ja rekonstrueerimistöid. Taastada tuleksid hoonetel nr.25 ja 26 vanad sammastele toetuvad rõdud. Kõikidel vanadel hoonetel katused. Tuleb välja puhastada portaalid (vaekojal) jt. dekoratiivdetailid. Linna lokaalseid traditsioone, linna omapära ja seda ilu, mida teistel linnadel ei ole, tuleb eriti rõhutada ja välja tuua.

Omaette ansambli moodustavad hooned Oktoobri tänaval (nr.9 ^{ja nr.10.} ~~koos tema kõrval asuvate hoonetega~~). Praegu seisavad hooned tühjadena. Neile tuleks leida uus valdaja, kes hoonete oskuslikul rekonstrueerimisel saaks neid otstarbekalt kasutada. Hoonete juurde kuuluvad suured aiad, kus väljalangenud puude asemele tuleks istutada uued, taastada tuleksid kivitarad. Väärtuslik on endine tollihoonete kompleks Moskva tänaval. Kitsas tänav oma aitadega jne. Lasteaia ja l.mai tänavate hoonete ansamblid ^{jne.}

6) Rohkem tähelepanu tuleks pöörata ajaloos ja kultuuriloos märkimisväärsete hoonete tähistamisele. Näiteks endine Kuressaari Eesti Seltsi maja tuleks tähistada memoriaaltahvliga, vanad koo-

limajad, eriti aga merekooli hoone, kus on õppinud palju silmapaistvaid meremehi. Vanad trükikojad, kus ilmusid esimesed ajalehed. Kirjanike, kunstnike ja teadlaste nimedega seotud kohad. Saaremaalt ja Kingissepa linnast on võrsunud rohkem kui kuskilt mujalt Eestist silmapaistvaid kultuuritegelasi, teadlasi, kunstnikke ja kirjanikke. Mitte ühelgi majal pole selle kohta memoriaaltahvliit. Ei teata isegi kus elas F.G.B. Bellingshausen ja J.W.L. Luce? Kahjuks on mitmed kultuuriloolise tähtsusega hooned juba lammutatud. Näiteks maja Tallinna tänaval, kus elas kunstnik E.V.G. Dückler, vana apteek Pioneeri tänaval nr. 2, kus peale 170 aastase apteegitraditsiooni oli palju aastaid suvitanud vene kirjanik N.S. Leskov. Hävinud on mitmed koolimajad koos ajaloolise sisustusega. Näiteks Gorki tänaval nn. Bratski koolimaja. Koolimaja 21. juuni ja Kalinini tänava nurgal jne. Lammutamise ohus on vana koolimaja 21. juuni tänav nr 16. Nendes koolides on õppinud paljud kaasaja silmapaistvamad kirjanikud.

Kultuuriloolised faktorid määravad hoone väärtuse astme ja annavad ajaloolisele arhitektuurile selle konteksti, milles arhitektuur hakkab kõlama.

Kingissepa hooned tuleb vaadata ansambli seisukohalt, linna kui terviku seisukohalt, mitte üksikult eraldi. Praegune, põhilises osas XVIII ja XIX sajandi arhitektuur esindab hästi selle linna ajaloolise arengu etappe. Vanade hoonete kaasaegse kasutamise kohta tuleb koostada hoonete funktsionaalse kasutamise skeem. Enamik vanu ehitisi ei saa enam kasutada elamuks. Hoonete kasutamisel uueks otstarbeks tuleb lähtuda olemasolevast arhitektuurist. S.t. arhitektuur määrab kasutamise, mitte vastupidi. Hoonete rekonstrueerimine oleneb üksikute hoonete säilivuse määrast ja nende tehnilisest seisundist.

Mitteväärtuslike hoonete järk-järguline ja mõistlik uuen-
damine on täiesti arusaadav. Vanad hooned pakuvad häid võimalu-
si klubideks, kohvikuteks, turistidele spetsiaalseteks suvehö-
tellideks, ametiasutusteks ja äriruumideks.

Linna administratiiv ja juhtimisaparaat peaks jääma endi-
selt keskväljaku ja Tallinna tänava vanadesse hoonetesse. Neid
hooneid tuleb vastavalt nõuetele rekonstrueerida.

7) Vanade tänavate valgustus tuleks tõsiselt võtta kaalu-
misele. Siin peaksid olema vanad laternad, millede valmistamine
vanade eeskujude järgi pole sugugi raske. Seda võib teha Vaba-
riiklik Restaureerimisvalitsus.

8) Kohaliku muinsuskaitse alla tuleks võtta järgmised hoo-
ned ja hoonete fassaadid:

Tallinna tänav:

nr.33 fassaad

nr.44 "

nr.13 "

XVIII sajandi lõpp

nr.22 "

nr.25 hoone, ~~ja~~ fassaad ja mantelkorstnad

nr.26 fassaad, mantelkorstnad

Laurentsiuse kirik - XIX sajandi saalkirik

1.mai tänav:

nr.5 hoone XVII sajand, end. pastoraat

nr.11 hoone kui XVII sajandi elamu

nr.10 fassaad XVIII sajandi lõpp

nr.7 " XIX sajand

nr.8 " jugendstiili näide

Pikk tänav:

nr.40 hoone

nr.42 "

XVII ja XVIII sajandi hoonetekompleks

nr.44 "

Oktoobri tänav:

nr.9 - XVIII sajandi lõpp. Campenhauseni elamu. Suure kultuuriloolise väärtusega.

Komsomoli tänav:

ETKVL laod - XVII sajandi viljaaidad

nr.1 - fassaad XIX sajandi puitarhitektuuri näide

Vahtra tänav nr.4 - vana merekool - XVIII sajandi lõpp, suure kultuuriloolise väärtusega.

Hoonele panna memoriaaltahvel nimedega.

Ranna tänav nr.14 - vana kalurimaja roovialusega. XVIII sajandi lõpp. Suure kultuuriloolise väärtusega, siin suvitas L.Koidula.

Suur-Sadama nr.39 - XVIII sajandi lõpp - kalurimaja roovialusega

Suur-Sadama nr.24 - sepisaed ja sepiväravad.

Pioneeri 2 - vana apteegi hoone, XVIII sajandi lõpp, ajalooliste apteegi traditsioonidega ja kultuuriloolise väärtusega hoone.

Pikk tänav nr.4 - vana kaubaait, XVIII sajandi lõpp, esimene Kuressaare teatrimaja.

Pikk tänav nr.17 - kahekorruseline aidahoone, XVIII sajandi lõpp

21.juuni tänav nr.16 - vana koolimaja XVIII sajandist.

Kaks suvilatüüpi kahekorruselist elumaja Lossi väravate ees raveliinil XIX sajandi lõpust.

9) Uusehituste kõrgus kaitsetsoonis ei tohi ületada kahte korrust. Uued hooned peavad olema väljast krohvitud ja kõrgete Skivi katustega. Uute hoonete gabariidid peavad olema kooskõlas vanade hoonete gabariitidega. Uute hoonete välisüksed võiksid oma kujunduselt jälgida vanu tislertöö traditsioone.

- 10) Rekonstrueerida tuleksid järgmised hooned:
  - 1) vaekoda koos fassaadiga.
  - 2) Tallinna tänav nr.25 tänavfassaad koos dolomiitsammastele toetuva rõduga.
  - 3) Tallinna tänav nr.26 tänavfassaad koos rõduga.
  - 4) l.mai tänav nr.5 hoone.
  - 5) l.mai tänav nr.7 elumaja.
  - 6) Oktoobri tänav nr.9 ja 10 elumajad.
  - 7) Tallinna tänav nr.5 koos kõrvalhoonega.
- 11) Uue generaalplaani koostamisel tuleks kaitsetsoonist välja viia tööstusettevõtted ja garaažid.
- 12) Sõjaväeosad tuleks linnast välja viia Pihtla tee ääres ehitatavasse sõjaväe linnaossa.
- 13) Tori sadam likvideerida ja viia üle Roomassaarele. Sellega avaneksid paremad võimalused ujula ja linna supelranna kasutamiseks. Tori linnaosa jätta individuaalkruntideks.
- 14) Kaitsetsooni piirides peaks olema tänavakatteks munakivisilutis ja paeplaatidest kõnnitee. Eriti on see kehtiv vanade tänavate kohta: Tallinna, Pikk, Moskva, Gorki, l.mai, Lasteaia, Pioneeri, Võidu, Oktoobri tänavad.
- 15) Vanad linnakaevud tuleksid rekonstrueerida.
- 16) Linnuse ja linna vaheline haljasvöönd peaks kujunema tulevikus puhke ja kuurordirajooniks. Parki tuleks laiendada vanade lammutatud hoonete arvel. V.Kingissepa ja Dejevi tänavate äärde tuleks ehitada ainult puithooneid.
- 17) Uued mudaravilad võiks ehitada linna kaguossa endisele Weise heinamaale (praeguse staadioni juures). Siia võiks ehitada ka puhkajatele uued hotellid.
- 18) Mereäärsele heinamaale tuleks rajada park, nagu tehti Pärnus XIX sajandil. Linna uued elamurajoonid võiksid kujuneda linna kirde- ja lääneossa.

Kokkuvõte.

Kingissepa linna kõrge linnaehitusajalooline ja arhitektuuriajalooline väärtus kohustab meid linnaehituse küsimusi lähendada ainult teaduslikult põhjendatud alustel.

Selle vana ajaloolise linnakeskuse väärtuse aluseks on sajandite jooksul kujunenud ajalooline omapära, millest kasvavad välja tema tänapäeva linnaehituse probleemid.

Vanade linnakeskuste ajaloolist omapära tuleb mõista ja hinnata. Vanad linnakeskused on ajalooliselt kujunenud tervikud, millede hindamatu ajalooline väärtus on nende vana tänavatevõrk, kvartalite situatsioon ja struktuur, vanade kinnistute ehk kruntide struktuur ja vana hoonestuse situatsioon ning arhitektuur. Vanad ehitustraditsioonid, mis kujunesid välja kohaliku ehitusmaterjali (paas ja dolomiit) mõjul, rohke haljastus, kohalike ehitusmeistrite - kiviraidurite, seppade ja tislerte töö erijooned, annavad hoonetele oma iseloomuliku ilme.

Selline arhitektuuriajalooline ansamblilisus, märkimisväärsed ajaloolised traditsioonid ja rikkalikult säilinud kohalik eripära, väärivad säilitamist. Seejuures pole eesmärgiks linna säilitamine muuseumina. Vana ja ajalooliselt väärtuslik linna omapära tuleb kaasaja linna elufunktsioone arvestades, panna elama. Vana peab täitma kaasaja nõudeid ja temale esitatud mõõtmetes ja sisus.

Kingissepa linn on hästi säilinud ajalooline tervik, mida lõhkuda ei tohi. Linn oma ajaloolise terviklikkuse tõttu on suur kultuuripärand.

Koostanud:

H. Sirel
/H. Sirel./

Illustratsioonide nimekiri

I Linnaplaanid.

1. Saaremaa vanade maanteede kaart. Saaremaa ~~kaart~~^{juht}, Tallinn, 1963.
2. Kuressaare linnuse ja kindlustuste plaan ca 1650 (S.Karlingi järgi). V.Vaga, Kuressaare linnus, Tallinn, 1957.
3. Kuressaare linnuse rekonstruktsioon. Seuberlichi järgi. V.Vaga, Kuressaare linnus, Tallinn, 1957.
4. Kuressaare linnuse planeerimise kavand a.1652 (S.Karlingi järgi). Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn, 1965, lk.221.
5. Kuressaare linnuse plaan aastast 1676-1697. E.Dahlberg, Handristande Kartverk nr.13, 1676-1697, lk.335-354.
6. Kuressaare linnuse plaan aastast 1710.
Аннае с максим формификации городов 1704-1721.
 TA raamatukogu, Tallinn. *TATR, OK 13 (SES kaardkogu)*
7. Kuressaare linna plaan aastast 1782. TA raamatukogu, Tallinnas. *(leidmata, Aest.)*
8. Kuressaare linna plaan aastast 1784. RAM graafika kogu, Tallinn.
9. Kuressaare linna plaan aastast 1786, Kingissepa Koduloomuseumi kogudest ja RAKA Fond 308, nim.5, s.ü.A-4.]
10. Kuressaare linna plaan aastast 1790. RAKA f.46, nim.5 s.ü.A-3. *308 Aest*
11. Kuressaare linna plaan aastast 1794, RAKA, F.308, nim.6, s.ü.A I-29
12. Kuressaare linna plaan aastast 1820, RAKA, F.308, nim.6, s.ü.31 A/4.

13. Kuressaare linna plaan aastast 1856, RAKA, F.308, nim.6 s.ü.32 A/2. *õige.*
14. Kuressaare linna plaan aastast 1862, RAKA, F.298, nim.1, s.ü.21. *Viga. Sellis tõrjus misugust linnaplaan pole see*
15. Kuressaare linna plaan aastast 1912-1913, RAKA, F.384, nim.1, s.ü.2071, *leht 51. Pole see plaan, vaid varasem trüüdi plaan.*
16. Kuressaare linna plaan aastast ~~1924~~^{1935.a} ~~1929~~, Kingissepa Koduloomuseumi kogudest. *nagu erinevat?*

II Fotod.

(nõide B)

1. Kuressaare linna vapp. RAKA, F.308, nim.6, s.ü.31 A/1.
2. Kuressaare loss ja lossivallid. F.S.Stern'i gravüür RAM kogust.
3. Vaade Kuressaarele Roomassaare poolt 1826.aastal. F.S. Stern'i gravüür RAM kogudest.
4. Vaade Kuressaarele 1834.aastal, Repro Joh.Naha kogust, R.Valdre, 1967.a.
5. Vaade Kuressaarele 1906.aastal. Repro REM kogudest, 1967.a.
6. Kuressaare loss 1920.aastal, Aerofoto erakogust. Repro R.Valdre, 1968.a.
7. Garnisoni majad linnuse õuel 1920.aastal. Repro erakogust, R.Valdre, 1968.a.
8. Kuressaare rüütelkonna hoone 1859.aastal. F.S.Stern'i gravüür, RAM kogudest.
9. Kuressaare rüütelkonna hoone 1910.aastal. Repro R.Valdre, 1968.a.
10. Tallinna tänav 1906.aastal. Repro REM kogudest, 1967.a.
11. Tallinna tänav 1910.aastal. Repro REM kogudest, 1967.a.

12. Tallinna tänav nr.13 aastal 1931. Rebro REM kogudest 1967.
13. Hoone nr.13 raidkividetailid, Foto R.Valdre, 1968.
14. Tallinna tänav aastal 1902-1910. Rebro REM kogudest, 1967.
15. Tallinna tänav nr.14 1931.aastal. Rebro REM kogudest, 1967.
16. Nikolai kirikuaiia värav 1968.aastal. Foto R.Valdre, 1968.
17. Tallinna tänav nr.17 ~~nurgafrentooni~~ ^{detail} Foto R.Valdre, 1968.
18. Tallinna tänav nr.33 1908.aastal. Rebro REM kogudest, 1967.
19. Tallinna tänav nr.27 1937.aastal. Rebro erakogust, R.Valdre, 1968.a.
20. Vaade Laurentsiuse kirikule Võidu tänavalt 1931.aastal. Rebro REM kogudest, 1967.
21. Latern Laurentsiuse kiriku seinal. Foto R.Valdre, 1968.
22. Vaade Tallinna tänavale 1910.aastal. Rebro erakogudest, R.Valdre, 1968.
23. Kuressaare keskväljak 1859.aastal. F.S.Stern'i gravüür, RAM kogudest.
24. Kuressaare keskväljak 1912.aastal. Rebro erakogust, R.Valdre, 1968.a.
25. Kuressaare keskväljak 1914.aastal. Rebro erakogust, R.Valdre, 1968.a.
26. Kuressaare raekoda 1912.aastal. Rebro REM kogust, 1967.
27. Kuressaare raekoja portaal. Foto R.Valdre, 1968.
28. Kuressaare vaekoda. Foto R.Valdre, 1968.
29. Raidkivist voluudid Kuressaare vaekojal. Foto R.Valdre, 1968.
30. Kuressaare keskväljaku hooned 1902-1910.aastal. Rebro REM kogust, 1967.
31. Kuressaare keskväljaku hooned 1930.aastal. Rebro REM kogust, 1967.
32. Endised mõisnike elamud Pikal tänaval 1955.aastal. Rebro erakogust, 1968.

33. Pikk tänav nr.40,42 ja 44 1909.aastal. Repro REM kogust, 1967.
34. Kuressaare kreiskooli hoone 1859.aastal. F.S.Stern'i gravüür RAM kogust.
35. Sama koolimaja 1908.aastal. Repro REM kogust 1967.a.
36. Sama koolimaja 1910.aastal. Repro REM kogust 1967.a.
37. Hooned Pikk tänav nr.17. Repro REM kogust 1967.a.
38. Endine Lingi kaubaait, Pikk tänav nr.4. Repro erakogust, R.Valdre, 1968.
39. Endised tollihooned Moskva tänav nr.16 ja 18 1908.aastal. Repro REM kogust, 1967.a.
40. Linna kaev Moskva tänavkolmurgal. Foto R.Valdre, 1968.a.
41. Endine Salongklubi hoone Moskva tänavale 1904.aastal. Repro REM kogust, 1967.a.
42. Pilastrite kapiteelid Moskva tänav nr.23. Foto R.Valdre, 1968.
43. Kuressaare kaubahoov 1912.aastal. Repro REM kogust, 1967.
44. Kaubahoovi sammaskäik. Foto R.Valdre, 1968.
45. Vaade l.mai tänavale 1902-1910.aastal. Repro REM kogust, 1967.a.
46. Hooned l.mai tänav nr.9 ja 11. Repro erakogust, R.Valdre, 1968.
47. Hooned l.mai tänav nr.8 ja 10. Foto R.Valdre, 1968.
48. Raidkivist kapiteelid l.mai tänav nr.8. Foto R.Valdre, 1968.
49. Raidkivist pilastrite kapiteelid l.mai tänav nr.10. Foto R.Valdre, 1968.
50. Raidkivi konsoolid hoonel l.mai tänav nr.10. Foto R.Valdre, 1968.

51. Hoone 1.mai tänav nr.13. Foto R.Valdre, 1968.
52. Pilastrate kapiteelid 1.mai tänav nr.13. Foto R.Valdre, 1968.
53. Raidkivist dekoratiivdetail frontoonil 1.mai tänav nr.7. Foto R.Valdre, 1968.
54. Gorki tänav, praegune trükikoda, 1930.aastal. Repru erakogust, R.Valdre, 1968.
55. Gorki tänav nr.27 elamu uks. Foto R.Valdre, 1968.
56. Oktoobri tänav 1931.aastal. Repru REM kogust, 1967.
- 57-58. Oktoobri tänav nr.9 välisuks ja nurgarõdu (endine Campenhouseni maja). Foto R.Valdre, 1968.
59. Oktoobri tänav nr.10 1931.aastal. Repru REM kogust, 1967.
60. Välisuks Kitsas tänav nr.3. Foto R.Valdre, 1968.
61. Merekooli hoone 1906.aastal. Repru REM kogust 1967.
62. Suur-Põllu tänav 1931.aastal. Repru REM kogust 1967.a.
63. Tõlli maja rannas 1908.aastal. Repru REM kogust 1967.a.
64. ^{Ranna} ~~Leetse~~ tänav (praegune Ranna) 1902-1910.aastal. Repru REM kogust 1967.a.
65. Ranna tänav nr.14. Foto R.Valdre, 1968.
66. Elamu uks Kopli tänav nr.4. Foto R.Valdre, 1968.
67. Sepisvärav Suur-Sadama 24. Foto R.Valdre, 1968.
68. Vanad sadama aidad Komsomoli tänaval 1935.aastal. Repru erakogust R.Valdre, 1967.a.
69. Suvila fassaad Komsomoli tänav nr.1. Foto R.Valdre, 1968.
70. Raidkivist skulptuur Võidu tänav nr.2 aias. Foto R.Valdre, 1968.a.
71. Weise nimeline mudaravila 1904.aastal. Repru REM kogust 1967.a.
72. Vana ja uus mudaravila 1940.aastal. Repru erakogust, R. Valdre 1968.

73. Dr. Miežejewski mudaravila "Romasaare" 1902-1910. aastal.
Repro REM kogust 1967. a.
74. Kuursaal 1920. aastal. Repro erakogust, R. Valdre, 1968.
75. Jahisadam 1910-1915. aastal. Repro erakogust, R. Valdre,
1968. a.
76. Jahisadam 1920. aastal. Repro erakogust, R. Valdre, 1968. a.
77. Jahisadam 1935. aastal. Repro erakogust, R. Valdre, 1968. a.
- 78-79. Kuressaare ~~sükkid~~ XIX sajandi lõpul. Repro erakogust,
R. Valdre, 1968.
80. Tuulik Pärna tänaval 1930. aastal. Repro erakogust, R. Vald-
re, 1968.
81. Loode kõrts Loode metsas 1903. aastal. Repro REM kogust,
1967. a.
82. Suursild üle Peduste jõe 1908. aastal. Repro REM kogust,
R. Valdre, 1968.
83. ~~Surnuala~~ ^{Kalmistu} värav 1908. aastal. Repro REM kogust 1967. a.
84. ~~Surnuala~~ ^{Kalmistu} kabelid 1908. aastal. Repro REM kogust 1967. a.
85. Haugasambad ~~surnualas~~ ^{kalmistul} Foto R. Valdre, 1968. a.

Kartogramm.

1. Hoonete vanus sajandite järgi:

punane-must	ehitusmälestised
punane	XVII sajand
sinine	XVIII sajand
roheline	XIX sajand
lilla	XX sajand
tumepruun	sõjajärgsed ehitised.

2. Tänavate võrk.

3. Kaitsetsoon ja reguleerimistsoon.

Tänavate nimed linna tsentris.

1969. a.	1929/1924. a.	1913. aastal	1856. aastal	1786. aastal
1	2	3	4	5
Abaja	Abaja	Абajar	-	-
Aia	Aia	Саговар	-	-
Dejevi	Alee	Аллеина	-	-
Engelsi	Raekoja	Радушная	~~Pranger~~	Pranger
1. mai	Kauba	Купеческая	Kauf gasse	Kauf gasse
Gorki	Kohtu	Судебная	Gerichts st.	Gerichts st.
Kaevu	Kaevu	-	-	-
Kalda	Vaestekoja	-	-	-
21. juuni	Garnisoni	Гарнизонная	Garnisons st.	Garnisons gasse
8. märtsi	-	-	-	-
Kesk	Kesk	-	-	-
Keskväljak	Turg	Рынок	Markt Platz	Markt Platz
Kingissepa	Pargi	Парковая	-	-
Kitsas	Kitsas	Узкая	Smaller gasse	Smaller gasse
Komsomoli	Veski	Мельничная	-	-
Köver	Köver	Кривая	Krummgasse	-
Lasteala	Uus	Новая	-	-
Lenini	Pruuli, Kõrtsi	Минюска	Schenckgasse	Schenckgasse
Marksi	Lendrati, Pärna	Ванградская	-	-
Mere	Mere	Морская	-	-
Moskva	Tolli	Памонка	Licent st.	Licent st.
Oktoobri	Komandandi	Коммандантская	Commendanten	Commendanten
Pioneerid	Turu	Рыночная	Markt gasse	Priester gasse

1	2	3	4	5
Pikk	Pikk	Длинная	Lange	Lange
Proletariaadi	-	-	-	-
Põhja	-	-	-	-
Ranna	Lootsi	Лоуначная	-	-
Suur-Põllu	Suur-Põllu	Б. Полевая	Ackergasse	Ackergasse
Suur-Sadama	Suur-Sadama	Б. Таганная	-	-
Tallinna, Stalini	Kubermangu ja Lossi	Туберкенная и Замковская	Gouvernements und Schloss	Gouvernements und Schloss
Töö	Konsul Wildenberg	-	-	-
Vahtra	Pruuli	Шлифовная	Schengkasse	Schulzenhofsgasse
Väike-Põllu	Väike-Põllu	М.-Полевая	-	-
Väike-Sadama	Väike-Sadama	М. Таганная	Hafen gasse	Hafen gasse
Võidu	Kiriku	Соборная	Dohmgasse, Kirchen gasse	Dohmgasse

Kasutatud arhiivimaterjalid.

Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Tartus (RAKA):

Fond	Nim.	s.ü.
308	A-1	6
308	3	A-4
308	3	A-3
308	6	29(A/5)
308	6	31(A/1), 31
308	6	32
308	6	32(A/2)
308	5	A-3
308	5	A-4
308	6	30(A-1)
308	5	1-5
308	2	346,6
854	4(A-5)	gV-14
46	5	A-3
2566	1	110,666
298	1	21,30,39
298	3	502,500
298	5	21
284	1	2071,996,1149
957	1	273,274,275,276,285,289, 341,325,316,293,295,364, 391,483,1035
1655	2	381,306,188,570
957	2	276,1858,1849,1854,364, 293,34,295,275,273
1005	2	216,194,101,102
	1	13,14

Läbitöötatud fondide nimistud: Fond nr. 2072,1005,308,1,957,
909,384,2566,298,1868,357,46,
2042,1865,3228.

PI "Kommunaalprojekt", arhiivi nr.22116/3, uurimistööd.

Puidukahjurid ja nende tõrjeabinõude väljatöötamine
ENSV Kingissepa linnas. Tallinn 1965.

PI "Kommunaalprojekt" uurimistööde aruanded Kingissepa linnas:

nr. 21924/1

21892

3201/5

11138/7

4218/2

Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse arhiivi käsikirjad:

Üprus, H., Hoonestuse vanus ja stiilid. PT-6, Tallinn, 1966/67.

Zobel, R., Hoonestuse inventariseerimise alusplaanid, Pt-3, Tallinn 1966/67.

Üprus, H., Zobel, R., Niguliste kvartali hoonestamise arhitektuuriajaloolised eritingimused. P-978, Tallinn, 1968.

Üprus, H., Kvartalite arhitektuuriajalooline iseloomustus, PT-12, Tallinn 1966/67.

Üprus, H., Tallinna vanalinna hoonestuse arhitektuuriajaloolise inventariseerimise aruanne. Metoodika. Tallinn 1966/67.

Üprus, H., Hoonestuse arhitektuuriajalooline ja linnaehitusajalooline väärtus, PT-9, Tallinn 1966/67.

Zobel, R., Vanalinna osatähtsus linna üldises generaalplaanis. P-1068, Tallinn 1965.

Üprus, H., Inventariseerimise metoodika ja esimesed tulemused, PT-1, Tallinn 1966.

Üprus, H., Tallinna vanalinna omapära, P-689.

Muuseumide arhiivid.

1. Fotod Riikliku Etnograafiamuseumi kogust Tartus.
2. Fotod ja gravüürid Riikliku Ajaloomuseumi kogust Tallinnas.
3. Fotod ja gravüürid Kingissepa rajooni Koduloomuseumi kogust
4. Fotod erakogudest.

Kasutatud kirjandus.

Arbusov, L. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Mitau, 1890.

Атлас естляндии, 1899 г.

Атлас естляндии формификации городов 17.1704-1721.

Atlas zu der im Jahre 1865, J.H.Schmidt.

Berichte des Vereins zur Kunde Oesel's. Arensburg 1866-1868.

Besobrazov, W.P., Die Landschafts-Institutionen und die Selbstverwaltung, Dorpat 1878.

Братоуезненский, А. Вепсовъ Деязь, воюг
Апенедупи, 1881.

Bunge, F.G., Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands VI, Reval 1851.

Buxhoevden, Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesel, Riga 1838.

Campe, P., Lexicon Liv- und Kurländischer Baumeister, Bauhandwerker und Baugestalter von 1400-1850, Stockholm, 1951.

Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn 1965.

Ehstl. Oeffent. Bibliothek. Der Bibliothek der literarischen Gesellschaft in Reval, Arensburg u. Reval, 1882.

- Einladung zur öffentlichen Prüfung am 14. December und zum Redeact am 20. December im Gymnasium zu Arensburg, Arensburg 1867.
- Holzmayr, J.B., Das Bad Arensburg auf der Insel Oesel, Arensburg 1880.
- Illustrierter Führer durch Oesel und Arensburg, Arensburg 1931.
- Iljins Atlas von Russland.
- Jahresbericht über die Thätigkeit des Arensburgschen Gymnasiums im Jahre 1872, Arensburg 1872.
- Johansen, P., Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland, Stockholm, 1951.
- Karling, S., Narva. Eine Baugeschichtliche Untersuchung, Stockholm, 1936.
- Karma, O., Tööstuslikust revolutsioonist Eestis. Tööstus kuni 1917. aastani, 1963.
- Kenkmaa, R., Vilbast, G., Tallinna bastionid ja haljasalad, Tallinn, 1965.
- Kettunen, L., Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, Helsinki, 1955.
- Kröger, J.W., Verkehr und Adresbuch der baltischen Provinzen 1893/94, Riga 1893.
- Kuressaare Eesti Selts (K.E.S) 1886-1936. Poolsada aastat eestiseltskondlikku rahvaharidustööd Kuressaares ja Saaremaal, Kuressaare 1936.
- Kuressaare minevikust. Ajalehtede väljalõiked.
- Kuurort Kuressaare Saaremaal. Lühikesed supelalusse puutuvad teated, 1924.
- Körber, M., Bausteine zu einer Geschichte Oesels, Arensburg 1885.

Körber, M., Oesel einst und jetzt I, Arensburg, 1887.

Laakmann, H., Allgemeines Adressbuch, 1843.

Lief- und Estländischer Staats- und Adresskalender auf das
Jahr 1785.

Luce, J.W.L.v., Woher kommt der Name Arensburg? - Einladungs-
schrift zur feierliche Niederlegung des
Schulamtes, Riga 1820.

Слепневский, В.А. Тренировка «Ромасаар»
Пылекогумес на прорзу и морской кунарья в
Аренсбурге, ВАРШАВА, 1914.

Muistsed asulad ja linnused, Arheoloogiline kogumik, Tallinn
1955.

Rästa, L., Aruanne Saaremaa vanadest rannajoontest välitöö and-
meil, 1951. a. Käsikiri ENSV TA Geoloogia Instituudi
fondis.

Richter, A., Baltischer Verkehrs und Adressbücher, Riga, 1913.

Saaremaa juht, Tallinn, 1963.

Saaremaa. Koguteos, Tartu 1934.

"Saarlane" nr.15,16,18, a.1891, "Mõnda Anseküla kirikust".

Sannik, H., Saaremaa ja Kuressaare juht, Kuressaare, 1931.

Seuberlich, H., Das Schloss zu Arensburg. Jahrbuch für bildende
Kunst in der Ostseeprovinzen, Riga 1907.

Soom, A., Kuressaare koolid, Tartu 1934.

Tiik, L., Vana Tallinn. Ajaloolis-geograafiline käsitelu linna
tekkimisest ja kujunemisest, Tartu 1957.

Tuulse, A., Die Burgen in Estland und Lettland, Dorpat, 1942.

Vaga, A., Kuressaare linnus, Tallinn, 1957.

Zobel, R., Tallinna linnamüür, Tallinn, 1966.

Fotoreproduksioonid

linnaplaanidest

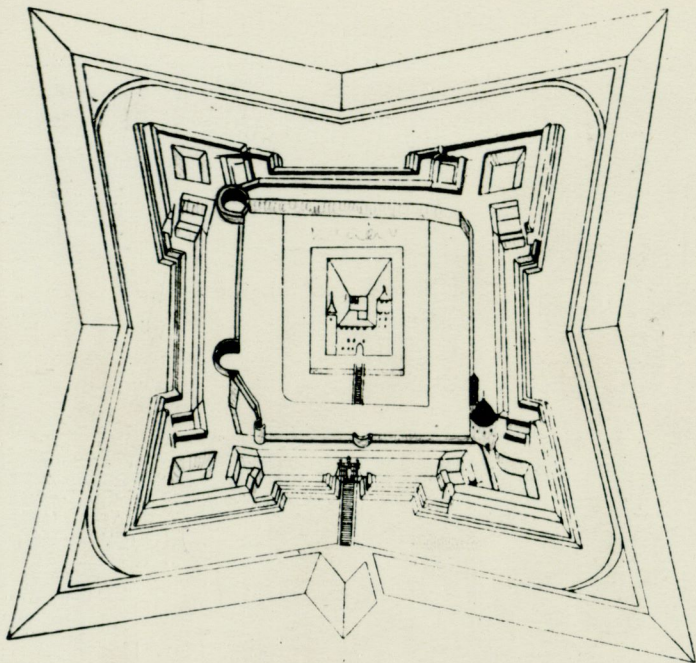
fotod 1-16

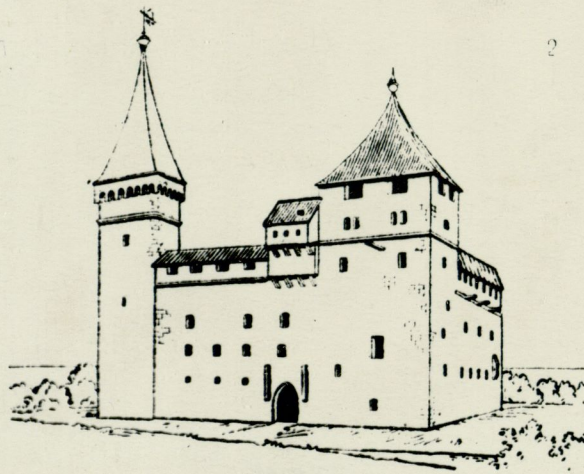

2

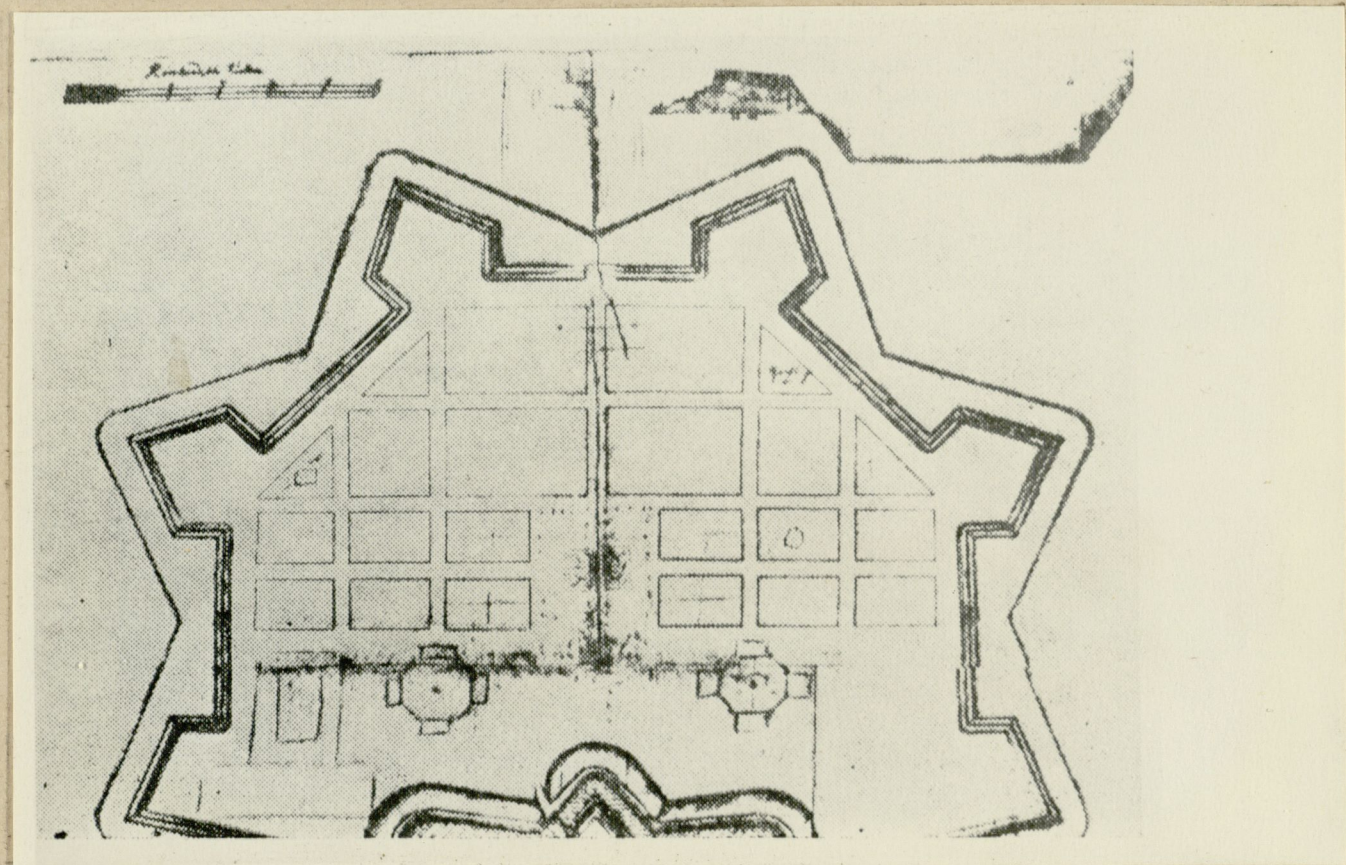

2

3

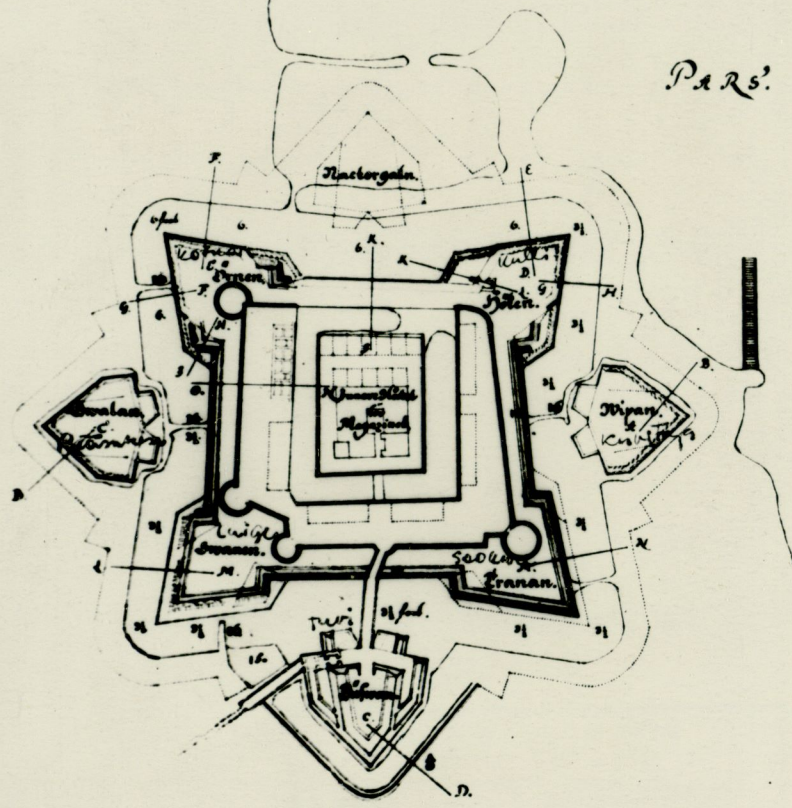

4

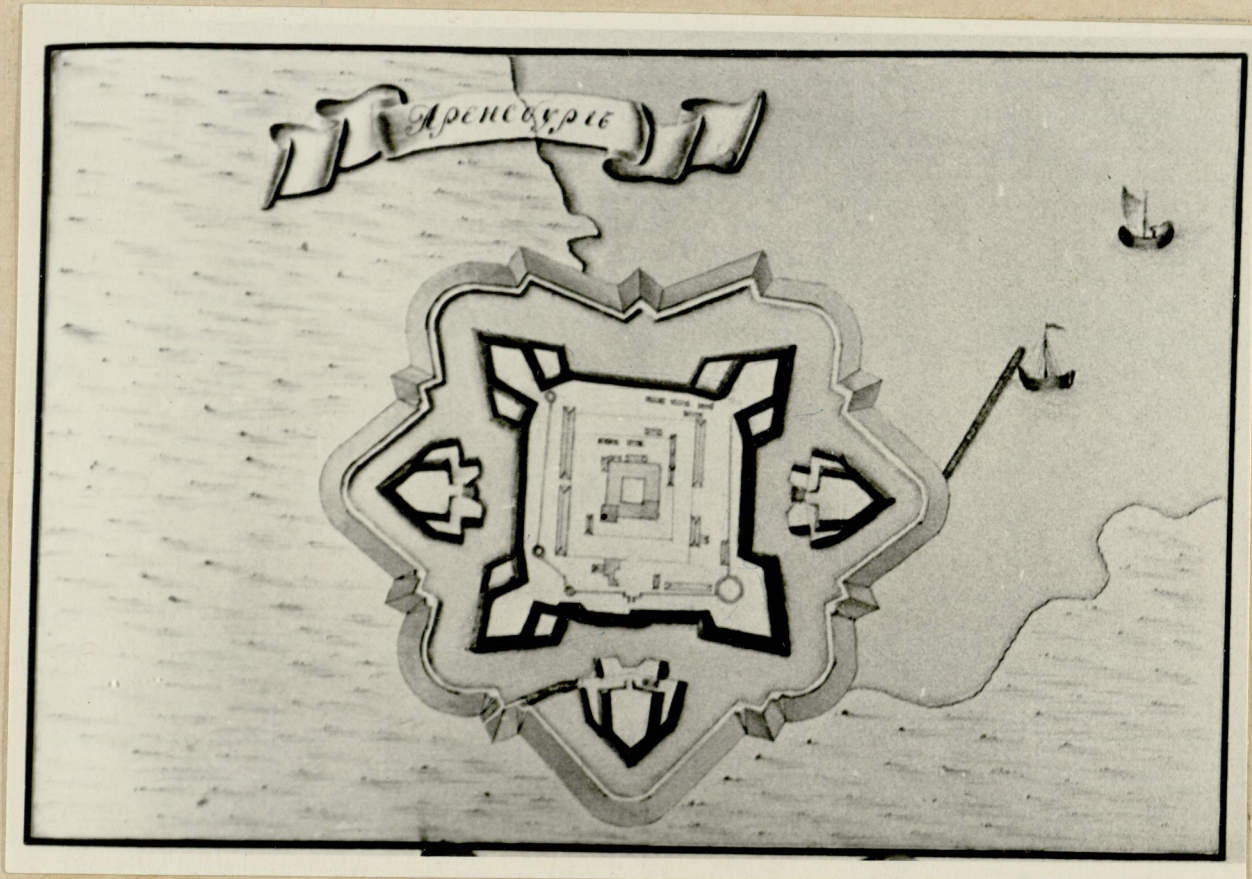

SIXUS MARSS BARTS

PARS.

6

7

1782

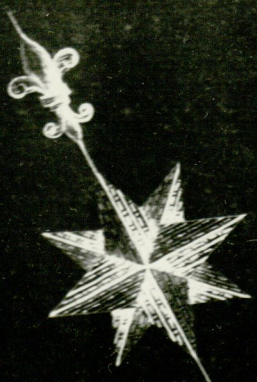

Der Arens-
burgsche Hafen.

**Beschreibung
der angrenzenden L.**

Von A. bis B. grenzet ein zu dem publy-
geser Streu-Heuschlags-
Von B. bis C. grenzet ein zu dem
Von C. bis D. grenzet das private
Von D. bis E. grenzet das publy Ges
Von E. bis F. grenzet ein zu der pr
höriger Streu-Stück.
Von F. bis G. grenzet das publy Gu
Von G. bis H. grenzet ein zu dem p
gehöriges Streu-Stück
Von H. bis J. grenzet das private
Von J. bis A. grenzet der Rigische

103

Plan

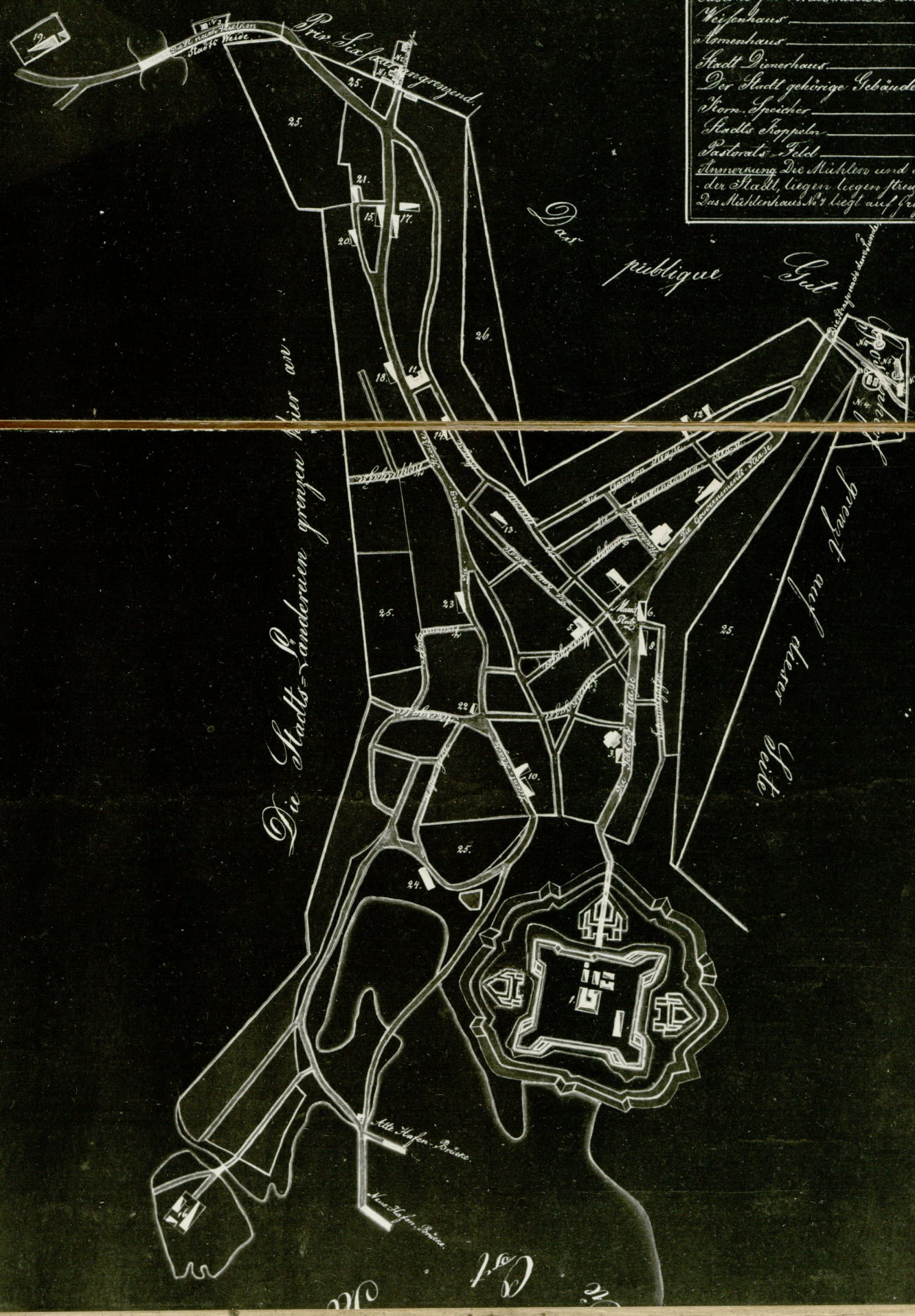
von der Kreisstadt Arensburg.

verfertigt im Jahre 1856 von dem stellvertretenden Kreis Landmesfer
Gustavson.

Erklärung.

	Seite
Festung	1
Vorstadt Torri	2
Katholische griechische Kirche nebst Kirchenhaus	3
Lutherische Kirche	4
Lutherisches Kirchenhaus	5
Rathhaus	6
Kron-Justizhaus	7
Ritterhaus	8
Post-Station	9
Post-Stationen	10
Kreis-Schule	11
Zwei Knaben-Elementar-Schulen	12
Mädchen-Schule	13
Post-Comptoir	14
Stadt-Spittel	15
Land-Spittel	16
Invaliden-Caserne für verheirathete mit ein Nebengebäude	17
Caserne für verheirathete Invaliden	18
Caserne für verabschiedete Untermilitaire	19
Weissenhaus	20
Armenhaus	21
Stadt-Diensthause	22
Der Stadt gehörige Gebäude	23
Korn-Speicher	24
Stadtschoppen	25
Pastoral-Feld	26

Anmerkung: Die Mühlen und Mühlenhäuser N° 25 und 26 liegen der Stadt, liegen streng auf Stadts-Recht und eingetragener Grundstücke. Das Mühlenhaus N° 25 liegt auf preussischer Grenze.

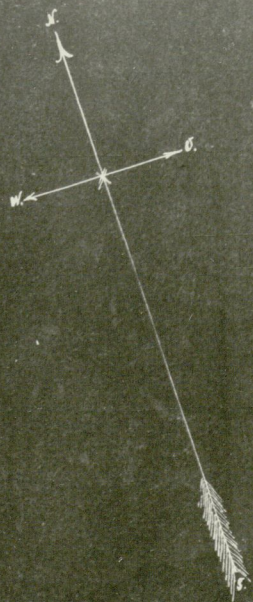

Königliche Land- und Forst-
Cassens-Inspector
Herrn Landrath Carl von
Herrn Baron von
Lützow an Arensburg

Maass-Stub zu 100 Faden auf 1 Decimaboll.

Plan
 von der
Kreis Stadt Arensburg
 Angefertigt im Jahre 1862 von dem stellv. Cefilschen
 Kreis Landmesjer Al Gustawson

*Ergeben sich dem Herrn
 Für den Ort Carmel Grossen Hof
 Landray Carl von Salt
 Herr Maranoff
 Herr von Sissaar*

- Erklärung*
1. Die Festung.
  2. Orthodoxe griechische Kirche.
  3. Luthersche Kirche.
  4. Das Rathhaus.
  5. Herrns Gerichts Haus.
  6. Ritter Haus.
  7. Post Station.
  8. Post Famoschena.
  9. Gymnasium.
  10. zwei Lincken Elementar Schulen.
  11. Fächter Schule.
  12. Post Comtoir.
  13. Stadt Hospital.
  14. Land Hospital.
  15. Invaliden Caserne für unverheiratete.
  16. Invaliden Caserne für verheiratete.
  17. Caserne für verabschiedete Unter
 melitär.
  18. Waisenhaus.
  19. Armenhaus.
  20. Badeanstalt.
- Anmerkung: Die Mühlen und Mühlenhäuser Nos. 6
 von der Stadt liegen frey auf Staatsgrund,
 umgrenzt von publ. Carmel. Grossen Hof.
 Das Mühlenhaus No. 7 liegt auf publ.
 Carmel. Grossen Hof's Grenze.*

Der Priegische Meerbusen

Mary's. Stab von 100 Faden auf 1 Dreimalstoll.

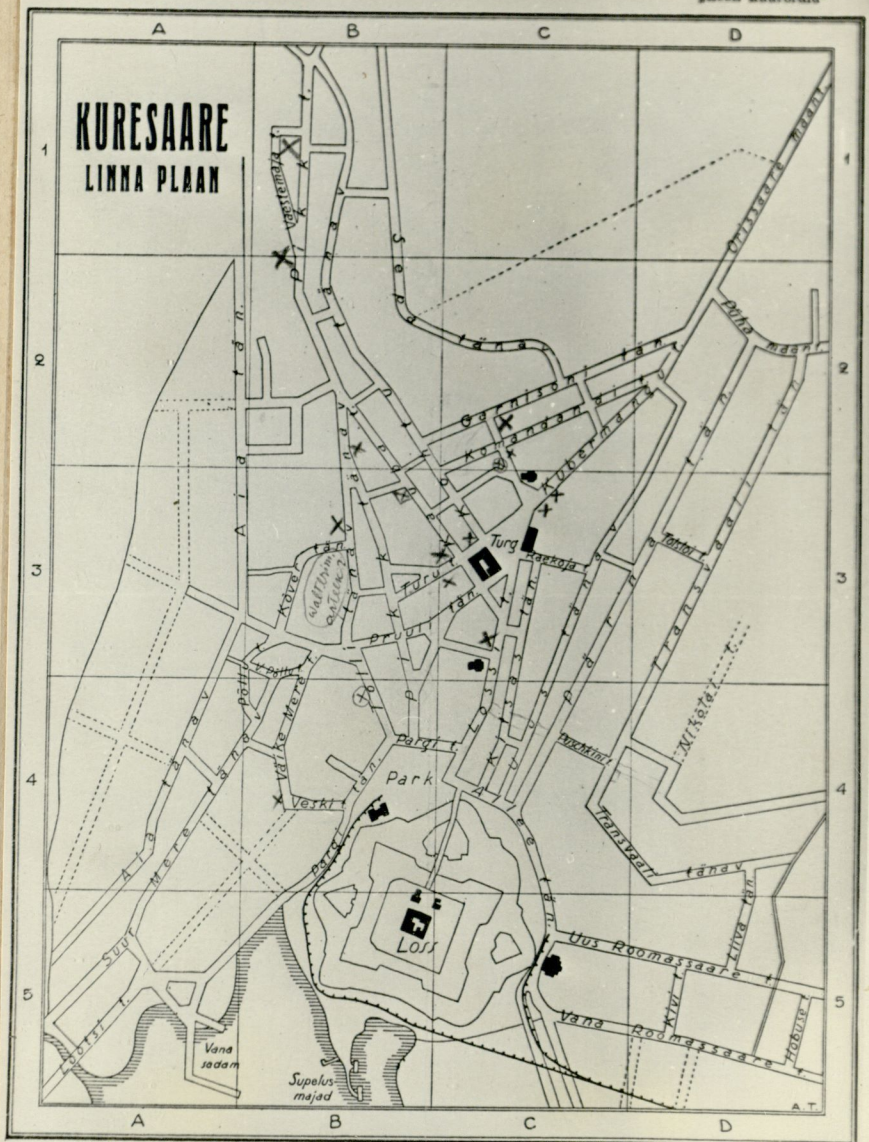

1912-13

K/Ü „Loodus“

„Eesti kaardid“

K. Mattiesen'i trükk.

1924a